

dnk DE NIEUWE KRONIEK

dertiende jaargang, nummer 2, juni 2022

Uitgave van Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken

W. A. de Vries
2022

BURGERS EN BESTUUR IN TIEL

In de dit jaar gekozen Tielse gemeenteraad hebben vertegenwoordigers van verschillende landelijke en plaatselijke politieke partijen een plaats gekregen. De Tielse kiezers hebben daarbij de keuze uit een gevarieerd aanbod.

Hoe anders verliep dit democratisch proces ruim honderdvijftig jaar geleden.

'MOEKE' KOK STOND HAAR MANNETJE

Hoe een eenvoudig gezin zijn bijdrage leverde voor het verzet in de Tweede Wereldoorlog en van grote betekenis werd.

DE BURCHT VAN WADENOIJEN

Toen auteur dezes in 1978 als pas benoemde streekarchivaris voor Tiel, Buren en Culemborg zijn werkkamer in gebruik nam in het oude gemeentehuisje van Wadenoijen aan de Burgemeester Meslaan in Drumpt, waarin toen het Tielse stadsarchief was gevestigd, vielen hem direct twee bouwkundige, ingelijste tekeningen op die daar aan de wand hingen.

WIE VOOR EEN DUBBELTJE GEBOREN IS, ...

Met de ingebruikname van het vernieuwde lyceum van het Lingecollege in 2021 kan er een nieuw hoofdstuk aan de Tielse onderwijsgeschiedenis toegevoegd worden.

Voorwoord	3
Burgers en Bestuur in Tiel	4
'Moeke' Kok stond haar mannetje	9
De burcht van Wadenoijen	14
Elf keer het Hoogeinde	20
Wie voor een dubbeltje geboren is, ...	26
Hoe de familie Pino in Tiel terecht kwam	36
Monument voor vijf gefusilleerden	40
'Alles kwijt; verwoesting en wederopbouw van Tiel'	41
Open Monumentendag Special in Tiel	42
Flipje en Streekmuseum	44
Regionaal Archief Rivierenland	45
Boekbesprekingen	46
Vereniging Oudheidkamer	47

Omslagfoto:
De Eben Haezer kerk aan de Gasthuisstraat kort voor de sloop.
Aquarel door Willem van den Anker, 1981
(Collectie Flipje en Streekmuseum)

De redactie van de Nieuwe Kroniek is op zoek naar nieuwe artikelen van historische onderzoekers (beroeps- of hobbymatig) over Betuwse gebeurtenissen, personen of plekken. Artikelen worden beoordeeld en van advies voorzien door de redactie. De redactie kan helpen bij het beter leesbaar maken en de afbeeldingskeuze.

Voorstellen voor artikelen met korte omschrijving zijn welkom op: nieuwekroniek@oudheidkamer-tiel.nl

VOORWOORD

Eind april/begin mei was ik een aantal uren betrokken bij de opbouw van de tentoonstelling 'Alles Kwijt' in een leegstaande winkel aan de Santwijcksepoort. Een tentoonstelling welke gaat over verwoesting en wederopbouw van Tiel in/na de Tweede Wereldoorlog.

Ik hoop dat u in de gelegenheid bent geweest om naar deze mooie en indringende tentoonstelling te gaan kijken. Trouwens, de tentoonstelling is nog te bezoeken tot en met 31 juli a.s. Zie ook pagina 41.

Terwijl ik daar toen mijn bescheiden bijdragen leverde zoals het aanreiken van de hamer, het afknippen van stukjes tape, het vasthouden van de foto's had ik de gelegenheid de foto's en afbeeldingen nauwkeuriger te bestuderen en allerlei parallellen trokken aan mij voorbij.

Ik zag geen verschil meer tussen de zinloze vernietiging van gebouwen, winkels en huizen aan het eind van de Tweede Wereldoorlog in Tiel en de dagelijkse beelden die ons via de tv en internet bereiken vanuit de Oekraïne.

Het enige verschil is de tijd: 77 jaar geleden en nu, maar de beelden vloeien naadloos in elkaar over ...

Van één beeld heb ik - helaas - nog geen 'Oekraïne' equivalent gezien. Kan ook nog niet zolang de vernietiging van de Oekraïne door het Russische leger doorgaat; dat is de foto welke staat op bladzijde 34 in de brochure 'Alles kwijt'. De uitgave is in het kader van deze tentoonstelling uitgegeven door onze Vereniging.

Op een groot aantal rechtop gezette fruitkisten zitten mensen -gezellig keuvelend-kersen te eten in augustus 1945! Ondanks de om hen heen zichtbare puinhopen vinden zij tijd en gelegenheid om het puinruimen te staken om met elkaar te praten en voor een kort moment afstand te nemen van de ellende om hen heen. Hopelijk breekt dat moment ook spoedig aan voor de bewoners van de Oekraïne!

De tentoonstelling en de brochure is voor het grootste deel samengesteld en geredigeerd door twee van onze leden: Peter Schipper en Emile Smit. Graag wil ik hen danken voor het vele werk dat zij in zo'n korte tijd gerealiseerd hebben!

Martin J. van der Mark,
Voorzitter

BURGERS EN BESTUUR IN TIEL

In de dit jaar gekozen Tielse gemeenteraad hebben vertegenwoordigers van verschillende landelijke en plaatselijke politieke partijen een plaats gekregen. De Tielse kiezers hebben daarbij de keuze uit een gevarieerd aanbod.

Hoe anders verliep dit democratisch proces ruim honderdvijftig jaar geleden.

Nadat Napoleon in 1813 verslagen was, werd Willem I op 1 december als soeverein vorst uitgeroepen (in 1815 nam hij de titel van Koning der Nederlanden aan).

De Franse overheersing liet in de Nederlanden een georganiseerde bestuurlijke infrastructuur achter, waarvan hij dankbaar gebruik maakte. De al bestaande bestuurlijke elite bleef daarin een belangrijke rol spelen. Voor de zekerheid moesten colleges en ambtenaren in het gehele land wel een eed van trouw aan de vorst afleggen, zoals we in het Kalendarium van Tiel lezen.

Bestuur

Alle colleges en ambtenaren moeten binnen drie dagen de eed van getrouwheid aan de geëerbiedigde soeverein vorst hebben afgelegd of daarvan een schriftelijke verklaring hebben ingediend.

N.B. Twee maanden later moeten ook de molenaars en de bakkers de eed van trouw aan de vorst afleggen.

📅 1 augustus 1814 (Kalendarium)

De eerste grondwet van 1814 werd op 29 maart in de Nieuwe Kerk in Amsterdam aangenomen door de 'Vergadering van Notabelen', waarvan de leden door de koning benoemd waren. De Tielse notabelen H.J. Dijkmeester en C.C. van Lidth de Jeude maakten hier deel van uit. (Kalendarium)

Zoals blijkt uit de onderstaande berichten was de macht van de koning ook op plaatselijk niveau groot.

Belastingen

De vorst heeft besloten dat de gemeenten een commissie moeten benoemen om een begroting voor het jaar 1814 te maken. Tevens wordt een aantal plaatselijke belastingen vastgesteld om de begroting sluitend te maken. Ook de verpachtingen worden opnieuw ingevoerd met inachtneming van de voor 1806 geldende regels.

📅 23 april 1814 (Kalendarium)

Gemeentebestuur

A. Vermeulen en Mr. C.C. van Lidth de Jeude worden benoemd tot burgemeesters van Tiel. Zij zullen beurtelings voor de periode van een jaar president-burgemeester zijn.

📅 7 december 1815 (Kalendarium)

Tegelijkertijd werd ook een nieuwe gemeenteraad benoemd, geheel bestaande uit de kringen van de Tielse notabelen.

De nieuwe Gemeenteraad in 1816

A. Vermeulen
C.C. van Lidth de Jeude
H.J. Dijkmeester
N. van Lookeren
P.F. Verschoor
C.D. van Hellenberg
C.J.A. Spiering
W.A. le Jeune
J. Kuil van Troyen

📅 1816 (Kalendarium)

VERKIEZINGEN: DISTRICTENSTELSEL EN CENSUSKIESRECHT

Sinds 1815 kende men al een kiesstelsel waarbij de afgevaardigden middels het districtenstelsel en censuskiesrecht gekozen waren. Politieke partijen als schakel tussen burgers en overheid waren bovendien niet nodig, door het censuskiesrecht werd het kiesrecht immers beperkt tot een kleine groep van de mannelijke bevolking. Alleen mannen, die belasting betaalden kwamen aanvankelijk hiervoor in aanmerking. In de loop van de 19e eeuw werden de bepalingen versoepeld en uiteindelijk in 1917 verdween het met de invoering van het algemeen kiesrecht.

Vrouwen werden niet geschikt geacht om een actieve rol mee te spelen. Exemplarisch voor deze gang van zaken is het onderstaand artikel uit de Tielsche Courant van 31 augustus 1888;

— Verleden Dinsdag bij de herstemming voor een lid van den **gemeenteraad** kwam eene vrouw op het gemeentehuis met een **stembiljet**. Zij zei, een boodschap te hebben ontvangen dat haar man moest komen stemmen, maar dewijl deze van huis was, kwam zij zelve nu maar on verzocht tevens een der gemeenteboden, het biljet voor haar in de bus te steken! De dappere ega natuurlijk heengezonden worden met de ervaring, dat man en vrouw in dit geval niet één zijn.

📖 (Collectie RAR)

DISTRICTENSTELSEL

Op grond van de Kieswet van 1850 werd Gelderland verdeeld in 24 kiesdistricten. Tiel ressorteerde onder het negentiende district, waarbij ook waren ingedeeld de gemeenten Wadenhoijen, Ophemert, Varik, Est en Opijnen, Geldermalsen, Waardenburg, Deil, Haaften, Herwijnen en Vuren. Geldermalsen werd als hoofdplaats aangewezen. De kamerzetels voor dit district werden voorlopig toegeedeeld aan

de zittende leden: mr. H. Dijckmeester, W.M.J. Kolff en mr. C.B. Dutry van Haeften.

Voor het eerst sinds de invoering van deze Kieswet werden in Tiel in 1851 rechtstreekse verkiezingen voor de gemeenteraad gehouden. In Tiel mochten 340 mannen hun stem uitbrengen. Er werden 320 stemmen uitgebracht.

— Uitslag van de eerste rechtstreekse verkiezing in 1851. Stadsverkiezing Tiel.

Stads- en Arrondissements Nieuws.

TIEL. Bij de eerste stemming voor den Gemeente-Raad alhier gehouden den 17den September 1851, hebben de volgende meermalen (agede 161) bekomen en zijn alzoo gekozen de N.N.

C. de Jongh	met 225 stemmen.	B. Teate	met 101 stemmen
A. Triens	" 216 "	M. L. Schneider	" 86 "
H. van Wezem. An.	" 188 "	P. J. Campagne	" 83 "
C. C. van Lillik de Jende	" 181 "	J. de Roo.	" 70 "
H. Dijckmeester	" 165 "	E. Hymans, Jr.	" 70 "

Ma deze hebben de meeste stemmen de 12 na volgende personen met welke alzoo het nu nog overblijvend getal van 5 Raadsleden gekozen zal moeten worden.

M. van Wassen	met 153 stemmen.	Zijde nog uitgezegt op:	66 stemmen.
W. F. C. van Lillik de Jende	" 153 "	J. C. Post	41 "
Ta. J. van Ervdingen.	" 139 "	Z. de Jongh	41 "
P. A. Baechlin	" 138 "	Joh. Willems	34 "
H. J. C. Hoogredijk v. Domselaar	" 127 "	J. J. Verbeug	34 "
S. Rink	" 123 "	Geer van Voorhout	35 "
H. B. Fils	" 119 "	B. J. de Jongh	30 "
		A. J. Tringbergen	25 "
		J. van Galen	22 "
		L. van Audeil	18 "
		A. van Dijk	18 "
		A. Caron	17 "
		J. van Lottenthal	15 "
		M. D. Houdtagers	15 "

Terwijl een zeventig personen mindere stemmen behaaven.

📖 (Kalendarium)

In de Tielsche Courant van 17 september 1851 staat een ingezonden brief naar aanleiding van deze verkiezingsuitslag, waarin de schrijver suggereert dat de manier van stemmen winnen door enkele kandidaten niet zuiver zou zijn geweest. Vrije verkiezingen waren nog een 'nieuw' fenomeen klaarblijkelijk.

... nu, die overal in het spel is. Is dat gebruik maken van het vrije kiesrecht, wanneer men de stemmen afdwingt, door drank, en geld en allerlei lage middelen? Wanneer men de onkundigen door opzettelijke logentaal verschalkt; en hui, die men door geldbelegging etc. in zijne magt heeft, de stembrieven in natura afdwingt, en zo den kiezers ingevuld op den dag der stemming toegelakt thuis bezort? Neen, de zulken

📖 (Collectie RAR)

De Gemeentewet van 1851 bepaalde dat aan het hoofd van de gemeente de rechtstreeks gekozen gemeenteraad komt te staan. De leden daarvan werden voor een periode van zes jaar gekozen. In het Kalendarium d.d. 1 oktober 1851 lezen we dat de raad voor de eerste keer in de nieuwe samenstelling bijeen kwam. Het Dagelijks Bestuur bleef ongewijzigd:

Ⓐ C.C. van Lidth de Jeude

Burgemeester: Mr. C.C. van Lidth de Jeude
Eerste wethouder: Mr. H. Dijckmeester
Tweede wethouder: Mr. J. de Roo.

De in 1851 gekozen raadsleden zijn:

1. C. de Jongh (grondeigenaar)
2. A. Tilanus (bankier)
3. Mr. H. van Wessem A.zn. (officier van justitie) *
4. Mr. C.C. van Lidth de Jeude (grondeigenaar)
5. Mr. H. Dijckmeester (notaris) *
6. Jhr. P.A. Reuchlin (verzekeraar)
7. Mr. J. de Roo (notaris) *
8. Mr. Brenkman Pitlo (rechter)
9. B. Taats (griffier)
10. Mr. B.J.C. Hoogendijk van Domselaar (rentenier)
11. Mr. S. Rink (advocaat)

* Hadden reeds zitting in de oude raad.

KIESVERENIGINGEN

Deze ‘volksvertegenwoordigers’ waren aanvankelijk lokale notabelen die verkozen werden uit eigen kring. Nadat de criteria voor deelname aan de verkiezingen werden versoepeld aan het einde van de 19e eeuw, nam vanzelfsprekend het aantal kandidaten voor een zetel in de gemeenteraad toe. Voorafgaand aan de verkiezingen werd dan ook in de plaatselijke pers campagne gevoerd. Kiesverenigingen, die voor de belangen van gelijkgestemden opkwamen, speelden daarbij een belangrijke rol. In Tiel werd in 1897 de ‘R.K.-Kiesvereniging Eendracht maakt Macht’ opgericht. Voorzitter werd de heer F.C.J.F. Baesjou, directeur van ‘Maatschappij de Betuwe’. De ‘Vereniging Tielsch Gemeentebelang’ opgericht in 1901, zou gezien de naamstelling met goede wil als voorloper van de huidige Tielse belangenpartijen gezien kunnen worden.

Ⓐ Campagne voor de Gemeenteraadsverkiezingen van 1903 in de Tielsche Courant (Collectie RAR)

Ⓐ (Collectie RAR)

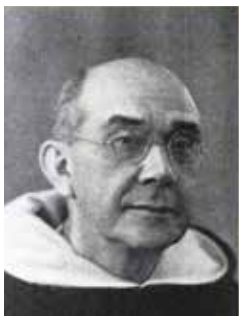
LANDELIJKE PARTIJEN

Met de opkomst van landelijke politieke partijen werd het belang van de kiesverenigingen voor de individuele kandidaten steeds kleiner. Veel kiesverenigingen gingen op in deze partijen, maar hebben in naam nog geruime tijd bestaan. Na de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 namen de partijen de kandidaatstelling op de kieslijsten over.

Aan het einde van de 19e eeuw veranderde hierdoor in Tiel het politieke landschap. Ook hier werden afdelingen van partijen opgericht, die opkwamen voor de belangen van hun kiezers en leden in het Tielse gemeentebestuur.

Met de vernieuwde Kieswet van 1896 was het aantal kiezers landelijk toegenomen tot 65% in 1913. In 1890 was dat nog slechts 14% (!) Met name de SDAP, gesteund door de links-liberalen voelden zich hierdoor gesteerd, maar het einddoel bleef het algemeen kiesrecht.

SPANNING EN VERDEELDHEID

📖 Pater Piels (Collectie RAR)

In Tiel namen de tegenstellingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen toe. De oprichting van een afdeling van de SDAP in 1905 door de onderwijzer H.E. Kraaij leidde tot felle reacties van katholieke en conservatieve groepen. De Tielse pater Piels noemde het socialisme ‘een pest en een kanker’. In het jaarverslag over 1907 schrijft de vice-voorzitter van de Tielse SDAP

Piet Voogd onder meer: “Om te verhinderen dat katholieke arbeiders bijeenkomsten van de SDAP kunnen bezoeken, houden de katholieken bewust bijeenkomsten op hetzelfde tijdstip waarop de SDAP vergaderingen belegt.”

📖 H.E. Kraaij (tiel.pvda.nl)

Arbeiders waren bang vanwege hun lidmaatschap hun baan te verliezen. In de notulen van de partij wordt aanvankelijk gesproken van ‘patroonvrees’. Niet geheel onterecht, zoals hieronder blijkt. De secretaris van de Tielse afdeling van de SDAP, G. Meurs, is het eerste slachtoffer. In een briefkaart aan de landelijke partijsecretaris van 2 april 1906 meldt hij het volgende:

“Daar ik slachtoffer ben geworden van de uitsluiting op de sigarenfabriek Hirsch, moet ik het stadje Tiel verlaten. Vanaf heden is het adres van de afdelingssecretaris W. Ditmer p.a. J. Cornelissen, Kerkstraat Tiel.”

Vanwege de lage lonen was de contributie een drempel voor velen om lid te worden of te blijven. Een probleem waarmee de partij landelijk te maken had.

Niettemin groeide de SDAP-afdeling in Tiel van twaalf leden in 1905 tot dertig een jaar later. Een hoogtepunt voor de Tielse SDAP was de verkiezing van Piet van Lavieren als lid van de gemeenteraad op 19 juli 1913 als eerste socialistisch raadslid.

Ⓜ P. van Lavieren 'Rots in de branding' (tiel.pvda.nl)

Ⓜ Wethouder Schoots (raadslid vanaf 1919 en wethouder vanaf 1935) neemt in 1956 op 66-jarige leeftijd afscheid van de Tielse gemeenteraad (tiel.pvda.nl)

Zes jaar later werd hij benoemd als eerste socialistisch wethouder in het Tiels gemeentebestuur. Hij kreeg hierbij steun van de vertegenwoordiger van de Vrijzinnig-Democratische Bond en twee van de vier liberale raadsleden.

Met de invoering van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, kwam er een einde aan een periode waarin het stadsbestuur alleen een zaak van notabelen was. De Tielse burgers werden vanaf dat moment vertegenwoordigd door een democratisch gekozen gemeenteraad, die een afspiegeling vormde van de samenleving.

Was het aanvankelijk een raad die bestond uit door verzuiling en ideologie gevormde partijen, tegenwoordig spelen daarnaast lokale partijen in de raad en het college een belangrijke rol in het gemeentebestuur.

Bronnen

- Historische werkgroep Tiel, Kalendarium van Tiel
- RAR.nl Regionaal Archief Rivierenland
- De Tielenaar.nl
- Parlement.com
- tiel.pvda.nl
- montesquieu.nl
- prodemos.nl
- Willem Gradisen, Sociaal-democratie in Tiel van 1905 tot 1949

Samenstelling van de gemeenteraad vóór 2 sept. 1919					
naam	voorletters	partij	sinds	beroep	kerkelijk ke gezindt e
Corbellijn	Th.	Vrij-Lib.	1899	hoteleigenaar	N.H.
Everdingen	T.J.W.	Vrij-Lib.	1897	(notaris)	N.H.
Hijmans	M.	Vrij-Lib.	1905	koopman	
Lidh de Jeude, van	C.E.	Vrij-Lib.	1883	grondeligenaar	N.H.
Lidh de Jeude, van	Mr. E.J.J.	Vrij-Lib.	1910	advocaat	N.H.
Schoondermark	P.C.W.	Vrij-Lib.	1903	tandarts	N.H.
Spiering	Mr. F.J.W.G.	Vrij-Lib.	1891	advocaat	N.H.
Veen, van der	L.C.	Vrij-Lib.	1914	landbouwer	N.H.
Pameijer	Dr. J.K.	üb. Unie	1879	arts	N.H.
Rink	Mr. S.	üb. Unie	1916	advocaat	N.H.
Spoorenberg	J.W.H.M.	R.K. kiesv.	1893	fabrikant	R.K.
Winter, de	S.J.B.	R.K. kiesv.	1910	ijzerhandelaar	R.K.
Eck, van	W.E.	SDAP	1917	winkelier	N.H.
Lavieren, van	P.	SDAP	1913	timmerman	N.H.
Bosman	G.	Vrijz. Dem.	1917	handelsagent	N.H.

Samenstelling van de gemeenteraad vanaf 2 sept 1919					
naam	voorletters	partij	sinds	beroep	kerkelijk e gezindt
Ditmer	W.	SDAP	1919	zelmaker	N.H.
Eck, van	W.E.	SDAP	1917	winkelier	N.H.
Lavieren, van	P.	SDAP	1913	timmerman	N.H.
Lazet	H.G.	SDAP	1919	schilder	N.H.
Schoots	W.	SDAP	1919	winkelier	...
Athmer	J.G.	R.K. kiesv.	1919	koopman	R.K.
Ebben	A.M.	R.K. kiesv.	1919	koopman	R.K.
Os, van	P.J.	R.K. kiesv.	1919	koopman	R.K.
Winter, de	S.J.B.	R.K. kiesv.	1910	ijzerhandelaar	R.K.
Corbellijn	Th.	Vrij-Lib.	1899	hoteleigenaar	N.H.
Everdingen	T.J.W.	Vrij-Lib.	1897	(notaris)	N.H.
Hijmans	M.	Vrij-Lib.	1905	koopman	...
Veen, van der	L.C.	Vrij-Lib.	1914	landbouwer	N.H.
Bosman	G.	Vrijz. Dem.	1917	handelsagent	N.H.
Bonthond	M.	A.R.R.	1919	grutter	Geref.

Ⓜ (Collectie RAR)

‘MOEKE’ KOK STOND HAAR MANNETJE

Hoe een eenvoudig gezin zijn bijdrage leverde voor het verzet in de Tweede Wereldoorlog en van grote betekenis werd.¹

NIEUWSVOORZIENING

Toen de radio's moesten worden ingeleverd werd nieuwsvoorziening een groot probleem.

Hier en daar stond nog een radio ‘achter het behang’ en werd in het geheim naar Radio Oranje geluisterd. De huisarts, zowel dokter Benders in Maurik als dokter Guépin in Lienden/Ommen, moest ‘toevallig’ vaak op die adressen zijn en dan pakte hij behalve de bloeddrukmeter ook een kaart van Nederland uit de dokterstas om zo de troepenbeweging en ander nieuws precies te kunnen volgen. Zij hoorden die eerste jaren bij degenen die in de gelegenheid waren het nieuws te verspreiden. Benders en Guépin² moesten later vanwege hun illegale werk de wijk nemen. Benders is in september 1944 's nachts in een roeiboortje de Rijn overgezet en ondergedoken bij familie in Utrecht. Twee maanden later dook Guépin onder in de buurt van Zwolle.³

► Kristalontvanger (Collectie Fest)

Een kerk was ook nog wel eens handig voor de nieuwsvoorziening. Pater Corbinianus wist zijn huisbezoeken in katholiek Maurik zo te regelen dat hij op de tijd van een uitzending dáár was waar hij een radio wist. Veel mensen in de kerk maakten het makkelijk om biddend een nieuwtje of waarschuwing door te geven.

► Pater Corbinianus (Collectie Minderbroeders Kapucijnen)

Andere ideale tussenpersonen waren de postboden. In Maurik was dat Chris Kok. Zijn broer Wim bezorgde de post in Tiel en ook dat was heel handig. Van het één kwam het ander, hun rol werd steeds belangrijker.

Maar de spil van de verzetsbeweging in Maurik en omstreken was de moeder van Chris en Wim, mevrouw Regina ‘Moeke’ Kok-Thijssen.⁴

Vader Stef Kok had een klompenmakerij en een houthandel. “Het was een goeiige en goeie vader”, vertelde dochter Toos

Wim Kok
(Collectie H. van Meeteren)

Roetert-Kok mij destijds. Haar opa Kok, ook klompenmaker, kwam uit Opheusden en was in 1873 met Johanna van Haaren getrouwd. Moeder Regina Thijssen kwam uit Wamel en was dienstbode toen ze in 1905 trouwde met Stef. Als ‘goed’ katholiek gezin kregen ze twaalf monden te vullen: zes jongens en zes meisjes. Er moest hard gewerkt worden voor het dagelijks brood en om de kinderen er een beetje knapjes bij te laten lopen. Voor de oorlog ging iedereen ’s avonds naar de klompenmakerij om even iets te halen, een praatje te maken en een sigaretje te roken. Het was altijd gezellig bij de klompenmaker vooral met die huwbare meiden en jongens. Vader Kok was lichamelijk niet zo sterk, had last van bronchitis. Terwijl hij herstellende was van een zware griep, en de familie net dacht dat hij er bovenop kwam, overleed hij op 24 februari 1942. Zeven kinderen waren nog thuis waarvan de jongste, Toos, twintig was. Hoewel ze alle zeven buiten de deur werkten en soms al stevig verkering hadden, hielpen ze ook mee om thuis de klompenmakerij op gang te houden. Verder droegen ze met elkaar liefdevol zorg voor de ernstig beperkte zus Rika.

Het waren geen opvallende mensen de Koks. Ze hebben het verzet niet opgezocht, ze zijn er als het ware in gerold. Moeke nam risico’s, zonder er verder over na te denken: wat moest gebeuren, moest gebeuren. Moeke Kok was een vrome katholieke vrouw maar het maakte haar niet uit welk geloof je had.

“Kijk nooit naar wát de mens is, maar hóe de mens is” was haar wijsheid. Een andere zin die ze haar kinderen onderwees: “Het maakt niet uit op welke manier je gelooft, je bent allemaal onderweg naar hetzelfde eindpunt.”

Regina ‘Moeke’ Kok – Thijssen
(Collectie A. Onink)

Vanuit Huize Kok werden alle activiteiten gecoördineerd. Logisch, vond Moeke. Hun huis aan de Voorstraat lag een stukje van de weg af,⁵ je zag iedereen aankomen. Met de klompen bracht je een boodschap binnen en de volgende dag waren de klompen met een antwoord klaar, kon allemaal gewoon overdag. De boomgaard achter hun huis liep door tot de dijk, daarachter lag de steenfabriek en de Rijn waarover de onderduikers in roeiboten werden opgehaald. Want ging het eerst over bonnen en nieuws, later ging het steeds meer over het plaats en wegbrengen van onderduikers. Naast ‘Moeke’ waren het vooral Wim, Chris en Henk, de vrijgezelle broers, die door hun verzetswerk grote risico’s hebben gelopen. Maar de hele familie Kok werkte mee zegt Wim Kok nadrukkelijk in een interview voor de Tielsche Courant van 29 juni 1984.⁶ De jongste broer Anton moest onderduiken, maar deed desondanks veel achter de schermen. De zussen waren druk met het zo goed mogelijk koken van het schaarse eten voor soms wel twintig man, het oplappen van kleren en al de ‘beddenwas’. Ook de getrouwde broers die in de buurt woonden en de zwagers droegen een verzetssteentje bij.

Toen het Zuiden van Nederland was bevrijd en ‘Operatie Market Garden’ bij Arnhem in september 1944 was mislukt werd huize Kok helemaal een opvangplaats en uitvalbasis voor de velen die door de Duitsers gezocht werden. De familie Kok timmerde aan de illegale weg op zo’n manier dat niemand hen eigenlijk heel serieus nam. ‘Moeke’ vertelde verkwikkende verhalen die je niet helemaal geloofde, maar die zoals dokter Gülcher zei, je in een betere stemming naar huis liet gaan. Om die reden ging hij er gewoon wel eens even langs aan het eind van de dag. De huiskamer zat altijd vol met bekenden en buurtgenoten. Een keer werd hij met gejuich binnengehaald, want ja er waren wat ‘anderen’ en de dokter zou toch wel Engels met ze kunnen praten?

Citaat van Wim Kok uit eerder genoemde Tielsche Courant:

“In totaal zijn er meer dan veertig mensen opgehaald, vaak Engelse soldaten. In de Rijn hadden we een roeiboot liggen die met basaltblokken was verzwaard en helemaal onder water lag. Aan de overkant van de Rijn stond een hut en als er weer iemand opgehaald moest worden, dan werd er een wit papier op de ramen geplakt en dan wisten we dat er weer iemand hulp nodig had. Dat ophalen gebeurde bijna altijd overdag. Dat was minder gevaarlijk dan ’s nachts. Henk ging meestal naar de overkant en Chris hield de wacht. Hij heeft heel wat keren de heining aan de dijk gerepareerd en Henk wist dan: zolang Chris maar blijft werken, is de kust veilig. Via de boomgaard werden ze dan bij ons gebracht of bij een van de andere onderduikadressen in de buurt. Meestal bleven ze een paar dagen en dan ging ik op de fiets met ze naar Tiel, waar ze in een kano de oversteek maakten naar het al bevrijde Brabant.

Ze waren altijd in uniform met daarover burgerkleding. Zou het verkeerd gaan, dan werden ze als krijgsgevangene behandeld.

Het is altijd goed gegaan. je moest zorgen niet op te vallen, niet zenuwachtig doen en zeker geen straatje omrijden als er patrouille aankwam. Het beste kon je maar je hand opsteken en gewoon doorfietsen”.

BIJZONDERE GASTEN

Dr. Jan Herman van Roijen (Wikipedia)

Luitenant kolonel David Dobie (Wikipedia)

Een van de gasten in huize Kok was de diplomaat Jan Herman van Roijen. Deze speelde een belangrijke rol in het politieke verzet. Ook hij moest zo af en toe onderduiken. Hij was al zeker driemaal gearresteerd geweest door de Duitsers. De eerste maal in november 1940, omdat ze er achter waren gekomen dat op het ministerie, waar hij chef diplomatieke zaken was, op Britse radioberichten gebaseerde nieuwsbulletins werden uitgegeven.

“[...] Op de fiets zijn we toen overal met hem heen geweest. naar de steenfabriek de Roodvoet bijvoorbeeld, waar veel onderduikers zaten, evenals in de Molen.

Op dezelfde manier hebben we hem daarna naar Tiel gebracht en is hij [...] de Waal overgevaren”⁷

Ook luitenant kolonel David Dobie, die tijdens operatie Market Garden de noordelijke route leidde naar de brug van Arnhem, heeft achter de potkachel bij ‘Moeke’ Kok piepers geschild.

“Hem hadden we ook van de overkant gehaald en later naar Tiel gebracht, daarbij zijn wij langs de SS gereden, vriendelijk gegroet en zonder problemen aangekomen. Wel was de afspraak met hem gemaakt, dat hij bij een aanhouding niets zou kunnen horen. Doof geworden door een granaatontploffing, snap je.”

Na de oorlog ontving de familie een dankbetuiging van de president van de Verenigde Staten Dwight D. Eisenhower en van de premier van het Verenigd Koninkrijk, Winston Churchill. Die van Moeke werden ingelijst, die van de mannen bleven met een elastiekje in een rolletje zitten. Toen ik mevrouw Roetert-Kok in 2009 sprak lagen ze bij haar in Houten op de zolder.

VERZETSKRUIS

Dat de familie Kok (Wim en Henk Kok en postuum ‘Moeke’ Kok-Thijssen en Chris Kok) de Nederlandse onderscheidingen pas in 1984 kregen was niet omdat de gemeente Maurik niet wist hoeveel de familie Kok had betekend in de oorlog, maar het hoefde niet zo nodig van de ‘jongens’ Kok. Ze zagen hoe mensen lintjes en eer kregen die goede sier hadden gemaakt door de verdienste van anderen. Of zoals Wim Kok zei: “Er zijn zoveel verhalen geschreven over het verzet met halve waarheden. Je moet zo iets niet spannender maken dan het is. De realiteit was al erg genoeg.”

Terwijl de feestdag al in gang was gezet overleed Chris, een van ‘de drie musketiers’ en een paar weken later overleed zus Rika, de oogappel van de familie, waarvoor de vrijgezelle broers Chris en Wim na de dood van moeder in 1961 altijd hadden gezorgd. Dat Wim en Henk de uitreiking toch door hebben laten gaan, was een moeilijke beslissing, maar ze vonden het een mooie

► Uitreiking van het Verzetskruis en huldiging (Collectie RAR)

gedachte dat naast moeder ook broer Chris, al was het postuum, nog eer werd bewezen. En zeiden ze: “... ook voor de burgemeester, die in deze moeilijke weken een ontzettend grote steun is geweest”.

In een wijk achter de Tielsestraat waar straten/hofjes de naam van een appelras hebben gekregen werd ruimte gemaakt voor één uitzondering. Vrijwel recht tegenover het huis vanwaar uit de familie Kok in de oorlog opereerde, werd mevrouw Regina ‘Moeke’ Kok-Thijssen eer aan gedaan en werd een hofje dat in 1995 op de plaats kwam van de afgebroken huishoudschool⁸ naar haar genoemd.

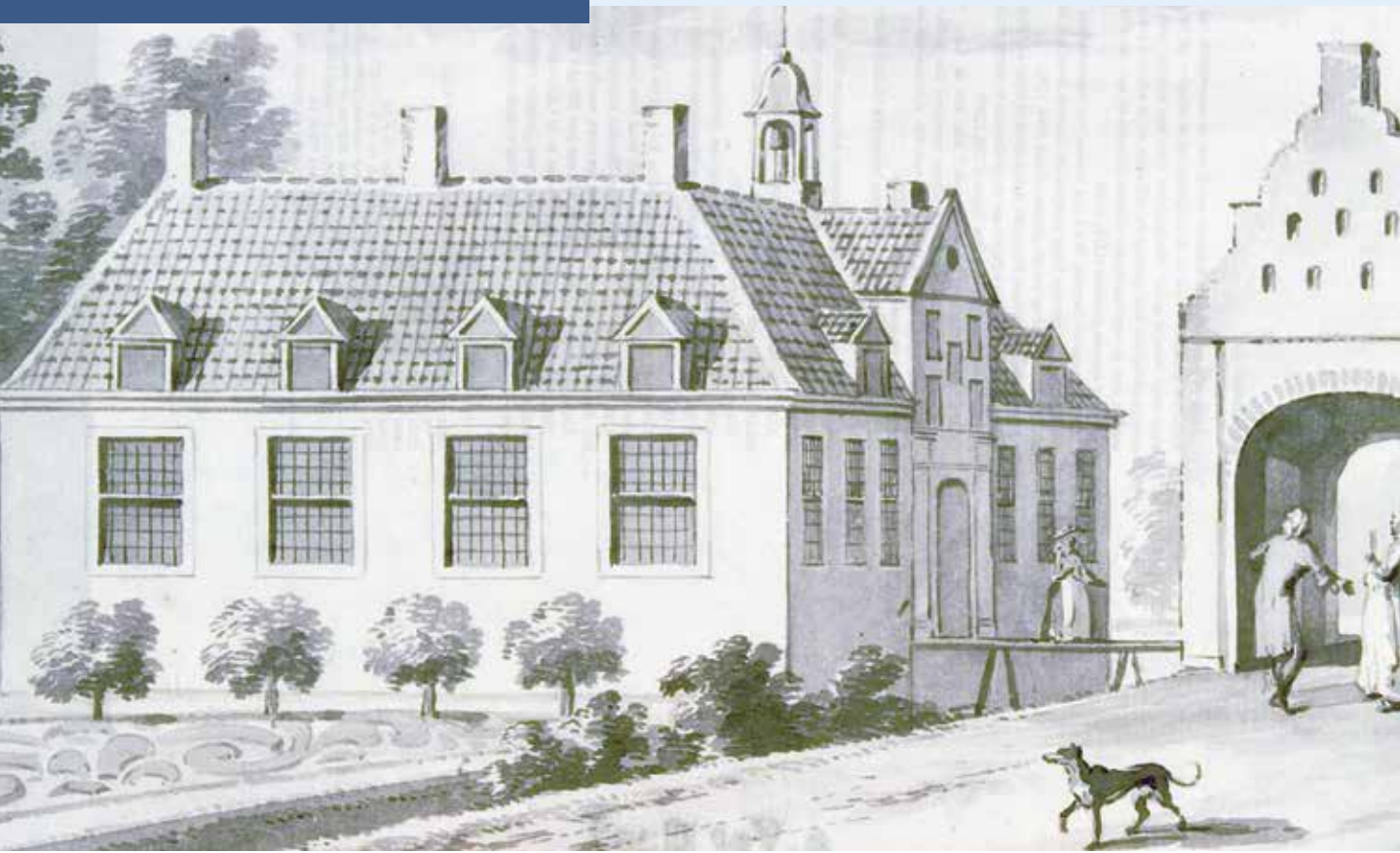
▲ Grafsteen (Foto Jan Geraerts)

Noten

1. Iets gewijzigde versie van een deel van hoofdstuk 6 in het boek ‘Rondom Oud en Nieuw, 215 jaar katholiek te midden van protestanten en ... nog een nieuwe kerk ook’ van de hand van de schrijver; uitgave 2009
2. O.a. ‘stalde’ dokter Guépin vluchtelingen bij de familie Van Koeverden aan de Tielseweg in Eck en Wiel
3. Aldus dokter Gülcher in ‘En toen kwam het water’. Dokter Gülcher assisteerde/verving dokter Benders, met een kleine onderbreking, van februari 1943 tot juni 1945
4. Ook Victor Laurentius noemt haar in zijn boek ‘Betuwe in Stelling’
5. Naam gewijzigd in Raadhuisstraat naast het pand waar thans in Maurik de Jumbo is gevestigd
6. Opgetekend door Wim van Leeuwen bij gelegenheid van de uitreiking van het verzetskruis op 6 juli 1984 aan Wim en Henk Kok en postuum aan Regina ‘Moeke’ Kok-Thijssen en Chris Kok
7. [...] nadat Zuid-Nederland grotendeels was bevrijd, kreeg Van Roijen (1905-1991) de opdracht van het College van Vertrouwensmannen naar Londen te gaan, teneinde meningsverschillen tussen de Nederlandse regering aldaar en de Vertrouwensmannen op te lossen. Eind 1944 bereikte hij Londen waar hij – met onderbrekingen voor bezoeken aan Washington en het bevrijde Parijs zou blijven tot het eind van de oorlog. [...] Hij werd minister in het kabinet Schermerhorn-Drees in 1945/46 en keerde daarna terug in diplomatieke dienst. [...]
8. De huishoudschool is in 1960 geopend en in 1986 opgeheven

Bronnen

- Instituut van Nederlandse Geschiedenis (ING)
- Tielsche Courant van 29 juni 1984
- Gesprek in 2009 met mevrouw Toos Roetert-Kok (†)
- G.L. Gülcher, 1994, Den Haag, En toen kwam het water, particuliere uitgave
- Victor Laurentius, Kesteren, De Betuwe in Stelling, Arend Datema Instituut

📌 Het kasteel van Wadenoijen vóór de afbraak in 1809. Penseeltekening door Aart Schouman naar een voorbeeld van Cornelis Pronk (Collectie Gelders Archief)

DE BURCHT VAN WADENOIJEN

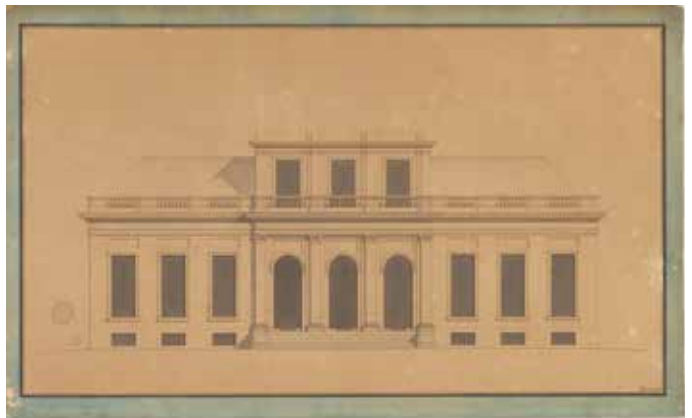
Toen auteur dezes in 1978 als pas benoemde streekarchivaris voor Tiel, Buren en Culemborg zijn werkkamer in gebruik nam in het oude gemeentehuisje van Wadenoijen aan de Burgemeester Meslaan in Drumpt, waarin toen het Tielse stadsarchief was gevestigd, vielen hem direct twee bouwkundige, ingelijste tekeningen op die daar aan de wand hingen. De assistent-streekarchivaris, de heer A. Houtkoop, vertelde dat toen het stadsarchief het gemeentehuisje betrok, deze tekeningen al hingen in wat oorspronkelijk de burgemeesterskamer was. En dat het niet bekend was door wie en wanneer ze gemaakt zijn, maar dat blijkens een opschrift op de achterkant het tekeningen zijn van 'het kasteel van Wadenoijen'. De bouwtekeningen met een moeilijk leesbare signatuur werden vervolgens opgenomen in de gemeentelijke prentencollectie.

RAADSEL OPGELOST

In 2008 publiceert Huub van Heiningen in de lokale krant een artikel over dit al ruim 140 jaar geleden gesloopte kasteel/landhuis.¹ Daaruit blijkt dat in het Belgische Rijksarchief te Brussel ontwerptekeningen uit 1808 voor ‘le château de Wadenoyen poer M. le Baron de Borsele’ waren gevonden. En dat waren dezelfde tekeningen als die welke in de burgemeesterskamer hingen! Ze bleken vervaardigd te zijn door de architect Charles vander Straeten, die van 1820 tot 1825 voor Koning Willem I de koninklijke paleizen en landsgebouwen ontwierp en daarvan de bouw begeleidde. Een pracht van een vondst. Waaruit tevens blijkt dat historische artikelen die in een dagblad gepubliceerd worden, toch eigenlijk ‘eendagsvliegen’ zijn, die men snel vergeten is, of die niet opgemerkt worden. In ieder geval heeft die vondst tot op heden geen gevolg gehad voor de toeschrijving aan de tekeningen in het Tielse stadsarchief. Deze staan op naam van de uiteindelijk opgeloste signatuur en zijn ondertekend door een J.C. Verwagen, waarvan tot op heden niet bekend is wie dat was. Hoe kwamen de tekeningen in het Wadenoyense gemeentehuis aan de Burgemeester Meslaan te Drumpt terecht? Uit een bijliggend papiertje blijkt dat ze in 1880 door de burgemeester van Ede (1860-1896), A. W. van Borssele, de oudste zoon van de stichter van het kasteel/landhuis, aan het gemeentebestuur van Wadenoyen waren geschonken. Vermoedelijk had hij de krantenberichten over de voorgenomen sloop gelezen en schonk hij de tekeningen als herinnering aan het landgoed. Blijkbaar zijn de oorspronkelijke ontwerpen nagetekend op verzoek van zijn vader. Een probleem is, dat over de tijd dat het oude ‘kasteel’ afgebroken en weer opgebouwd werd, in het dorpsarchief geen gegevens zijn te vinden. Als die er al waren, dan zijn die verloren gegaan bij de watersnood van 1809 of 1820, toen waarschijnlijk nagenoeg

🕒 Voorgevel van het landhuis van jonkheer Van Borssele. Ontwerp door de Belgische architect Charles vander Straeten. 1809 (Collectie RAR. 650. Inv. nr. 860)

🕒 Achtergevel van het landhuis van jonkheer Van Borssele. Ontwerp door de Belgische architect Charles vander Straeten. 1809 (Collectie RAR. 650. Inv. nr. 861)

het gehele gemeentelijk archief verloren is gegaan.²

UITSTAPJE NAAR HET ‘ADELLIJK HUIS’

Als in 1849 Van der Aa het huis beschrijft³ als ‘Het schoonste sieraad van dit dorpje.’, vermeldt hij ook dat het in 1809 “uit den grond nieuw opgehaald en in den Italiaansche smaak gebouwd, met eene kolonade en inwendig met de fraaiste marmeren schoorsteenmantels en andere meubelstukken voorzien.” Veel waardering is er voor de in Engelse landschapsstijl aangelegde tuin. “Bijna altijd wordt het den fatsoenlijken vreemdeling vergund, zich met het gezicht van het huis, de wandeling in de bosschen en de beschouwing der heerlijke bloemen

en gewassen te verlustigen. Dit lokt dan ook vele reizigers herwaarts, die, de koude spijzen medebrennende, die in de herberg (De Zwaan) nuttigen, voor eene kleinigheid al het noodige bekomen en zich hier eenen geheelen dag vermaken kunnen.” Het is nu met het zicht op het vlakke land achter de kerk, waar het kasteel ooit was gelegen, onvoorstelbaar dat daar ooit grote weelderige tuinen lagen met vijverpartijen en bossen waar het goed toeven was!

DE OPDRACHTGEVER

Jonkheer Anthoine Guillaume van Borssele, heer van Wadenoijen, Thedingsweert en Borssele,⁴ verkrijgt op vierentwintigjarige leeftijd de heerlijkheid Wadenoijen in 1808 van Cornelia van Daehne-Bles van Moer-gestel, die het vijf jaar eerder had verworven.⁵ In datzelfde jaar worden een flink aantal landerijen door Van Borssele aan de heerlijkheid toegevoegd. Van Borssele is een zoon van Adriaen Jan van Borssele, heer van Geldermalsen en zijn moeder Cornelia Jacqueline Antoinette van Schuylenburch. Dankzij de vermeldingen van Van der Aa en Van Heiningen weten we dat het oude kasteel, dat vermoedelijk van zeer oude oorsprong was, in 1809 werd afgebroken en vervangen door nieuwbouw in een neoclassicistische

stijl naar een ontwerp van de Zuid-Nederlandse architect Charles vander Straeten. Van Borssele heeft waarschijnlijk in zijn functie als buitengewoon kamerheer van koning Willem I en koning Willem II, Vander Straeten al vóór diens benoeming tot Rijksbouwmeester leren kennen. Na voltooiing omstreeks 1810 van de bouw, zal Van Borssele er regelmatig gewoond hebben, al zijn daarvoor geen bewijzen in het gemeentelijk archief van Wadenoijen aangetroffen. Wel vinden we zijn inschrijving in het lidmatenregister van de Hervormde kerk van Wadenoijen. Op 20 april 1810 is hij samen met zijn vader, respectievelijk komend uit Leiden en Den Haag, ingeschreven en heeft toen de nieuwe woning betrokken naar mag worden aangenomen.⁶ Van september 1814 tot juli 1817 was hij lid van de Provinciale Staten van Gelderland en in maart 1814 lid voor het Departement Boven-IJssel van de Vergadering van Notabelen. Op 28 augustus 1814 werd hij met het predicaat jonkheer erkend als edele van Zeeland en in 1816 opgenomen in de Ridderchap van Zeeland. Al die tijd zal hij als eenzame? vrijgezel regelmatig verblijf gehouden hebben in zijn nieuwe woning op het landgoed. Maar daar kwam verandering in. Op 3 september 1817 wordt bij de Wadenoijense Hervormde kerk Elisabeth Numans als lidmaat, afkomstig uit Tiel, ingeschreven.⁷ Zij bevalt op 29 november 1825 in Tiel van een dochter Antonia. De inschrijving geschiedt door haar vader Antony, kleermaker van beroep en vermeldt als beroep van zijn dochter ‘dienstmeid’. Curieus is de marginale aantekening bij de geboorteacte.⁸ Daaruit blijkt dat jonkheer Antoine Guillaume van Borssele bij zijn huwelijk met deze Elisabeth Numans te Wadenoijen op 23 september 1830, dit kind wettelijk als het zijne erkent! Uit de uitgebreide huwelijksacte blijkt dat tijdens een reis van het gezin door Duitsland in Frankfurt am Main nog een zoon Antoon Willem werd geboren op 6 juli 1829.⁹ Later is op 9 december 1830

Portret van de in Duitsland geboren zoon Antoon Willem van Borssele. (1829-1903) Hij was van 1860-1896 burgemeester van Ede. (Collectie Gemeentearchief Ede inv.nr. 10109)

☛ Het Huis Wadenoijen nog in volle glorie. Anonieme ongedateerde waterverftekening. De datering op de afbeelding is onjuist (Collectie RAR 650. Inv. nr. 74)

in Amsterdam nog een dochter Elisabeth Cornelia geboren. Blijkbaar heeft het gezin na het huwelijk zich via Amsterdam in Barneveld gevestigd, waar tenslotte op 30 april 1837 nog een zoon, Willem Adriaan is geboren. In een digitale persoonsbeschrijving van A.W. van Borssele wordt vermeld dat hij gehuwd zou zijn “met een dochter uit een voorname Haagse familie”. Niets is dus minder waar. Maar duidelijk moge zijn, dat ondanks het feit dat hij een dienstmeisje bezwangerd had en er dus ‘beneden de stand’ getrouwd werd, het een huwelijk uit liefde geweest moet zijn. In 1827 wordt de volledige heerlijkheid verkocht aan een familielid, J.A.P. baron van Brakell van Doorwerth. Vanaf dat jaar is de band met de heerlijkheid en de familie Van Borssele verbroken. Jonkheer Antoine Guillaume van Borssele overleed op dertig januari 1857 in de ouderdom van 72 jaar in zijn huis te Barneveld. De overlijdensacte werd ondertekend door de burgemeester en tevens schoonzoon, mr. Carel August Nairac, oprichter in het dorp van het nog steeds bestaande lokale Museum Nairac.¹⁰ Het geslacht is in mannelijke lijn in 1917 uitgestorven. Van Jonkheer Antoine Guillaume van Borssele en zijn vrouw Elisabeth Numans zijn tot op heden helaas geen afbeeldingen gevonden.

DE ARCHITECT

Charles vander Straeten, ook Karel van der Straeten genoemd (*Brussel 14 juni 1771 – †Elsene 17 juni 1834) is onder koning Willem I der Nederlanden op 5 maart 1820 benoemd tot Rijksbouwmeester der Koninklijke Paleizen en Landsgebouwen. Vóór die benoeming was hij al actief als architect voor de toenmalige adellijke families. De resultaten zullen de aandacht van de Koning en de hofhouding hebben getrokken én opdrachten opgeleverd hebben. De meeste van zijn neoclassicistische gebouwen uit die periode die nog bewaard zijn bevinden zich vooral in Brussel en de toenmalige Zuidelijke Nederlanden. Zo bouwt hij het zomerpaviljoen voor de Prins van Oranje, de latere Koning Willem II te Tervuren, verbouwt het Koninklijk Paleis te Brussel en de Koninklijke stallen aldaar. Vooral bekend is hij als ontwerper en bouwer van 1820-1826 van de iconische heuvel met de ‘Leeuw van Waterloo’ ter herinnering aan de veldslag tegen keizer Napoleon op 18 juni 1815. Maar ook in de Noordelijke Nederlanden ontwerpt hij verschillende gebouwen. Zo is onder zijn leiding in 1820 het Mauritshuis in Den Haag tot museum verbouwd en bouwt hij van 1823 tot 1828

het paleis van Prins Frederik aan de Korte Voorhout in Den Haag. Dit wordt later paleis van justitie maar is bij het Bezuidenhout bombardement van 1945 verwoest. En... hij bouwt 'het kasteel' te Wadenoijen voor Baron Van Borssele in 1809, waarschijnlijk is dat een van zijn eerste projecten. Uiteindelijk botert het niet zo goed meer met zijn opdrachtgever en ontslaat Koning Willem I hem in 1825. Tot 1833 blijft hij echter actief, vooral voor welgestelde families. Een jaar later overlijdt hij.

S L O O P I N G
VAN HET

Kasteel Wadenoijen.

De Notaris **P. F. DIJKMEESTER** te Tiel, zal **DINGS DAG 9 November 1880**, 's middags 1 uur, in **DEN TOELAST** te Tiel, publiek

VERKOOPEN:

Namens den Heer **MARTINUS HIJMANS VAN WADENOIJEN** te Rotterdam.

Om te sloopen:

Het **Kasteel Wadenoijen**, met bijbehorende groote **Koetshuizen, Stallen en Magazijn**, staande nabij de rivier de Linge, tusschen **TIEL** en **GELDERMALSEN**.

In drie percelen en massa.

No. 1. Het Kasteel.

No. 2. De Koetshuizen, Stallen en Magazijn.

No. 3. De Schoorsteenmantels, zich bevindende in het Kasteel, waaronder twee bijzonder fraaie Wit Marmeren, door **Italiaansche Meesters** gebeeldhouwde Mantels.

Indien de koper de Gebouwen nog eenigen tijd wenscht te gebruiken voor Woning, Bergplaats of Stalling, is de Eigenaar niet ongenegen daaromtrent met hem overeen te komen.

DINGS DAGS en **DONDERDAGS** te bezigtigen, mits zich anmeldende bij **D. VAN MAMEREN** te *Wadenoijen*.

HET EINDE VAN HET LANDGOED

Na 1827 blijft het landgoed nog enkele tientallen jaren in bezit van de familie Van Brakell. Maar uiteindelijk komt het als beleggingsobject in particuliere handen en staat het pand jarenlang leeg mede waardoor het verval toeneemt. Omstreeks 1845 is een mijnheer Van Walcheren te Amersfoort eigenaar geworden. Die verkoopt het in 1875 blijkens een krantenbericht van de Tielse notaris P.F. Dijkmeester aan de Rotterdammer Martinus Hijmans voor een bedrag van ruim 300.000 gulden. De verkoopadvertentie geeft een goed beeld wat de heerlijkheid Wadenoijen eigenlijk inhoudt. Het bestaat uit het kasteel, zoals het nog steeds genoemd wordt, koetshuis, tuinmanswoning, 'Regthuis genaamd De Zwaan' en tuinen, bossen, bouw- en weilanden. En het recht van collatie (aanstellen van een predikant, de koster en de schoolmeester), banken in de kerk, recht van visserij en enige tijnzen (belastingen).¹¹ De nieuwe eigenaar stelt in maart 1876 het kasteel beschikbaar als tijdelijk logies voor eventuele vluchtelingen als er een watersnood mocht komen, gezien het op dat moment heersende extreem slechte weer en vrieskou.¹² Vier jaar later is het echter definitief afgelopen voor het kasteel. De heer Hijmans biedt het in het najaar van 1880 via lokale en landelijke kranten voor sloop te koop aan, vanwege de aanleg van de spoorweg tussen Geldermalsen en Tiel. Uit de advertentie blijkt dat er "twee bijzonder fraaie witmarmeren, door Italiaansche meesters gebeeldhouwde schoorsteenmantels" en een aanzienlijke partij lood te verkrijgen is. Daarnaast zijn een aantal op het landgoed staande gebouwen geschikt om "gedurende het aanleggen van... de spoorbaan te dienen tot woning voor werklieden...". Kijkers kunnen zich melden bij de rentmeester van de heerlijkheid, D. van Mameren aan de Groenestraat te Wadenoijen. De Italiaanse

⊗ Krantenbericht over de sloop van het 'Kasteel Wadenoijen'. Tielse Courant 1880 (Collectie RAR)

Detail van de gemeentekaart van Wadenoyen uit 1867, waarop het huis en de gracht er omheen nog zichtbaar is (Collectie auteur)

schoorsteenmantels worden gekocht voor f 1510,- door de Tielse mijnheer J. Meijer. De verkoop van het sloopmateriaal gaat langzaam. In augustus 1881 zijn er nog 500.000 stenen, 10.000 kilo lood, een parketvloer, vier hoge penantspiegels van vier meter hoog, kasten, draai- en schuifkozijnen, binnen- en buitendeuren, vloerzerken, trappen, dorpels, een gootsteen, eiken gebinten, veel natuurstenen onderdelen, dakpannen, hout- en ijzerwerk te koop. Het zou niet vreemd zijn als veel van dit bouw materiaal verwerkt is in woningen en boerderijen uit die tijd in Wadenoyen. Letterlijk van de kaart geveegd is het, als op 13 december 1882 door de heer A.M. de Kruijf namens de heer M. Hijmans de aanbesteding gedaan wordt in herberg 'De Zwaan', voor: "Het gelijkmaken van een perceel grond, op de plaats des voormaligen kasteels."¹³

Noten

- 1 H. van Heiningen, De burcht van Wadenoyen. Artikel in: De Gelderlander. Editie Rivierenland. 16 juni 2008
- 2 W. Veerman, Wadenoyen tijdens de watersnood van 1820. Artikel in: Regionaal-historisch Tijdschrift De Drie Steden. 1981/1 Pag. 13 t/m 16
- 3 A.J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden etc. Twaalfde deel. W-IJ. Gorinchem 1949. Pag. 45 t/m 47. Herdruk Zaltbommel 1980
- 4 Jonkheer Anthonie Willem van Borssele. * 's-Gravenhage 25 maart 1784, †Barneveld 30 januari 1857
- 5 Gelders Archief. Archiefnummer 0594 Huis Wadenoyen. 1645- Inv. nr. 9
- 6 RAR. (Regionaal Archief Rivierenland). Nr. 0178. Inv. nr. 19. Lidmatenregister Hervormde kerk Wadenoyen 1772-1952. Pag. 26
- 7 Idem. Pagina 35
- 8 RAR. Archief nr. 0006. Inv. 996. Geboorteakten Tiel 1825. Inv. nr. 142
- 9 RAR. Huwelijksakten gemeente Wadenoyen. 1830. Nr. 4
- 10 Gemeentearchief Barneveld. Register van overlijden 1857. Inschrijving nr. 16
- 11 RAR. Tielsche Courant 10 juni 1875
- 12 RAR. Culemborgsche Courant 26 maart 1876
- 13 RAR. Nieuwe Tielsche Courant 6 december 1882

Bronnen

- www.delpher.nl
- J.D.H. van de Kop, Wadenoyen en de legende van een groot gouden zwaard. Artikel in: Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden. 2007/1. Pag. 3 t/m 6
- A.p. van Lith, De heerlijkheid tot Wadenoyen. Eens een lustoord, waar men zich kon vermaken. Artikel in: Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden. 1990/3. Pag. 205 t/m 210
- Nederland's Adelsboek. 1917
- E. Smit, P. Schipper en W. Veerman, Met pen en penseel door Tiel. Hierin artikel 'Het huys te Wadenooyen. Ao. 1728'. Tiel 2021
- www.parlement.com/a_w_van_borssele
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Charles_Van_der_Straeten

ELF KEER HET HOOGEINDE

Van veel plaatsen in Tiel kan men stellen, dat ze veranderd zijn.
Aan de hand van beelden is mooi te volgen hoe dat gebeurde.

Het Hoogeinde in 1645

Oorspronkelijk was Hoogeinde eerder een naam voor een deel van de stad dan specifiek voor een straat. Het ging dan om een wat hogere gelegen stuk terrein aan de westkant van de stad, vlakbij de Sint-Walburgkerk. Wellicht hangt de naam ook samen met de Hooghstraat. Dat was in de middeleeuwen de naam van wat nu de Ambtmanstraat heet. Op de kaart uit 1645 wordt het deel dat nu Hoogeinde heet, weergegeven als 'Achterweghstraat'.

Onderaan rechts is het in 1563 gebouwde weeshuis weergegeven. Dat had een flinke tuin, waar zelfs een koe werd geweid om de kinderen van melk te kunnen voorzien. Verder heeft de tekenaar de huizen vrijwel eenvormig getekend. Zelfs het toch wel statige huis Sterkenburg op de hoek van de Gasthuisstraat en het Hoogeinde lijkt hem niet te zijn opgevallen.

Oorspronkelijk liep het Hoogeinde door tot aan de stadgracht bij de Oliemolenwal. Het laatste stuk wordt tegenwoordig Hof van Arkel genoemd.

(Collectie Emile Smit)

Het weeshuis aan het Hoogeinde ca. 1725

In 1563 werd door Mechteld Nyborger op de hoek van het Hoogeinde en de huidige Ambtmanstraat een weeshuis gesticht. Het bestond uit twee delen, vermoedelijk om jongens en meisjes gescheiden onder te brengen.
(Gelders Archief)

Het Hoogeinde gezien vanaf de Sint-Walburgstraat in 1901

Het weeshuis is op de foto rechts te zien. Het was in 1793 geheel verbouwd. Op de gevel staan twee gietijzeren beelden die weeskinderen voorstellen. Ze werden in 1865 geschonken door de voormalige weesjongen Gijsbert Stout. Iets links van het midden is het pand Sterkenburg (deels) te zien. Dat werd in 1555 gebouwd door Johan van Sterkenburg op de plaats van de Tielse lakenhal (de plaats, waar textiel werd verhandeld).
(Collectie Smit/Kers)

Blik richting Sint-Walburgstraat in 1906

Het weeshuis (links van het midden) is inmiddels verlaten en de wezen zijn verhuisd naar de Achterweg. Midden op de foto valt het grote herenhuis op aan de Sint-Walburgstraat. Dit was een vroegere burgemeesterswoning die intussen bewoond werd door H.C. Dresselhuijs.

Die had in dit pand ook zijn sigarenfabriek Alvana.
(Collectie Smit/Kers)

Blik vanaf de Sint-Walburgstraat in 1906

De fotograaf nam iets meer van de linkerkant van de straat in beeld dan zijn collega in 1901. Daardoor zien we links van Sterkenburg het grijze huis op de hoek van het Hoogeinde en de Hoogeindse Straat. Daar was ooit een kazerne gevestigd. Daarna diende het pand vanaf 1864 als politiebureau.

(Collectie Smit/Kers)

Blik richting Sint-Walburgstraat in 1925

De fotograaf stond aan de kant van de Waterstraat en nam het hele Hoogeinde in beeld. Te zien is, dat de sigarenfabriek is verdwenen. Die brandde in 1921 af. Daarna kwamen er gewone woonhuizen voor terug.

Rechts op de foto is nog net een stukje van het politiebureau zichtbaar.

(Collectie Smit/Kers)

De situatie op 8 mei 1945

De zestienjarige Koos Vos liep op de dag, dat haar vader als ambtenaar Tiel weer in mocht, met een fotoestel door de stad en maakte deze opname. Links zien we de ruïne van het politiebureau.

Iets verderop die van de Hof van Arkel.

(Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken)

Blik vanaf de Ambachtsschool naar het Hoogeinde, mei 1945

De fotograaf klom in mei 1945 op het dak van de Ambachtsschool aan de Hof van Arkel (nu Kookwinkel Oostendorp) en fotografeerde in de richting van de Sint-Dominicuskerk. Op de voorgrond rechts is weer het verwoeste politiebureau te zien. De huizen verderop zijn er duidelijk beter afgekomen.
(Regionaal Archief Rivierenland)

Het postkantoor in 1955

Daar waar vóór de oorlog het politiebureau had gestaan, verrees in 1953 het nieuwe postkantoor. Het was een fraai voorbeeld van mooie wederopbouwarchitectuur.
(Collectie Smit/Kers)

Het voormalige weeshuis in 2021

Nadat het weeshuis was vertrokken, nam het Polderdistrict Neder-Betuwe het vroegere weeshuisgebouw in gebruik. Na de oorlog werd dat pand een horecagelegenheid, het laatste 'De Zaak' geheten. Heden ten dage wacht het duidelijk op betere tijden.

(Foto Jan Bouwhuis)

Het voormalige postkantoor in 2022

Dat het ook anders kan, bewijst het gebouw van het postkantoor uit 1953. Sinds PostNL de klanten alleen nog in een postagentschap bedient, stond ook dat wat te verkommen. Het werd echter in de jaren 2018-2020 met behoud van de oorspronkelijke stijlelementen tot appartementencomplex verbouwd.

(Foto Jan Bouwhuis)

WIE VOOR EEN DUBBELTJE GEBOREN IS, ...

Tiels onderwijs door de eeuwen heen, waarin niet iedereen een kwartje kon worden.

Met de ingebruikname van het vernieuwde lyceum van het Lingecollege in 2021 kan er een nieuw hoofdstuk aan de Tielse onderwijsgeschiedenis toegevoegd worden.¹

▲ (De Tielenaar/Jan Bouwhuis)

ONDERWIJS ALLEEN VOOR WELGESTELDEN

De oudste school in Tiel was een priesteropleiding, gesticht door de bisschop van Utrecht. Jongens kregen les in Latijn en theologie, niet verwonderlijk gezien hun toekomstige rol in de katholieke kerk. Later konden er ook jongens onderwijs volgen die geen priester wilden worden. Voor hen behoorden andere (bestuurs)functies in Tiel tot de mogelijkheden. De naam van de school veranderde in de loop der tijd dan ook in Latijnse School.

▲ (Collectie TOV)

De school werd in 1562 overgedragen aan de stad Tiel en men betrok twee jaar later een nieuw gebouw aan de Achterweg. Het belangrijkste doel van de school was leerlingen voor te bereiden op de overstap naar de universiteit. Latijn was daarvoor een onmisbaar vak. Daarnaast werd ook het Grieks ingevoerd. In 1805 bedroeg het

schoolgeld f 78,- per jaar, voor die tijd een astronomisch bedrag. Daarvan ontving de rector f 36,- de conrector f 24,- en de praecceptor (leraar) f 18,-.

De school in Tiel heeft tot 1879 bestaan. Dit had te maken met de invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876. De gemeenteraad van Tiel besloot tot de oprichting van een 4-jarig Progymnasium, waarbij het 5e en 6e leerjaar in een andere stad (bijv. Utrecht of Nijmegen) gevolgd kon worden. Zo konden Tielse leerlingen met een volwaardig gymnasiumdiploma alsnog op een universiteit toegelaten worden. Echter, al vrij snel werd duidelijk dat deze, door gemeentelijke zuinigheid ingegeven, keuze niet gelukkig was. Een volledige gymnasium bleef een hartewens van de curatoren. Negen jaar later kon er alsnog gesproken worden van Het Stedelijk Gymnasium van Tiel.

Naast de Latijnse school moest er ook ruimte komen voor leerlingen die niet naar een universiteit of hogeschool gingen. Vanaf 1613 bestond er een Franse school voor voortgezet onderwijs, vooral geschikt voor jongens die een handelsopleiding kregen. Ook voor meisjes was deze school toegankelijk.

AL DOENDE LEREN

Beroepsopleidingen, zoals wij ze kennen, bestonden er in de middeleeuwen niet. De gilden in de steden gaven jongens de mogelijkheid een vak te leren in de praktijk. Als leerling beginnen, vervolgens als gezelschap bij een meester in dienst komen en uiteindelijk, wanneer dat mogelijk was door een meesterproef zelfstandig aan het werk gaan. Met de opheffingswet van 1798 verdwenen de gilden, ook die in Tiel.

Door de opkomende industriële revolutie groeide de behoefte aan geschoold personeel. De overheid stond erbij en keek ernaar en bemoeide zich niet met het economisch en

sociale leven van zijn burgers, wel wanneer het ging om handhaving van de openbare orde en veiligheid.

LAGER ONDERWIJS

Kinderen uit goeie kringen kregen onderwijs aan huis. Voor minder goeiden waren er in de steden scholen die uitgingen van de kerk of gemeente. Kinderen leerden schrijven en rekenen, maar vooral werd er godsdienstonderwijs gegeven.

De eerste melding van een vorm van lager onderwijs in Tiel vinden we terug in een mededeling d.d. 2 augustus 1730, waarin een Meester van Wijck toestemming krijgt om nog een jaar onderwijs te geven aan de armenkinderen tegen een honorarium van twintig gulden per jaar.

De meeste jongelui die onderwijzer wilden worden leerden het vak als kwekeling in de praktijk op de lagere school.

Door de Nieuwe Lager Onderwijswet van 1878 werd de opleiding van onderwijzers aanzienlijk verbeterd. Daarnaast werden er ook eisen gesteld aan gebouwen, materialen en klassengrootte. Deze laatste werd teruggebracht naar veertig leerlingen in plaats van zeventig!

In Tiel gingen op 1 april 1882 de lessen voor de opleiding tot onderwijzer en onderwijzeres met 24 leerlingen van start in het gebouw van de hbs aan het Sint-Walburg.

▲ P.H. Tydeman
Rector 1840
(Collectie TOV)

▲ Voormalig gymnasium aan het Sint-Walburg
(Foto Jan Bouwhuis)

LAGERE SCHOLEN IN TIEL ROND 1900

De schoolkeuze werd bepaald door de hoogte van het schoolgeld, dat varieerde van nihil tot f 12,50 per kwartaal voor de openbare meisjesschool (School F) aan het Kalverbos. De duurste scholen hadden de minste leerlingen. School A, de school voor kosteloos onderwijs, telde in 1900 205 leerlingen. Op School B, eveneens kosteloos, kregen 306, veelal arbeiderskinderen afkomstig uit Zandwijk, les. Meisjesschool F daarentegen had slechts 47 leerlingen. De Tusschenschool (School C), opgericht in 1875 en gevestigd aan de Boterkampsteeg, werd bezocht door kinderen waarvan de ouders niet tot de maatschappelijke onderklasse behoorden of wilden behoren. In 1900 telde de school maar liefst 286 leerlingen. Het schoolgeld bedroeg 40 cent per maand, laag in vergelijking met de één tot drie gulden schoolgeld, die voor de burgerscholen betaald moest worden. Burgerschool (School D), was de oudste burgerschool met 71 leerlingen. School E, voortgekomen uit de vroegere 'Fransche School', was met 95 leerlingen duurder maar werd vanaf 1861 uitgebreid met het aanbod van meerdere vakken en werd zo een mulo (meer uitgebreid lager onderwijs). De school werd gezien als een prima vooropleiding voor de Hogere Burgerschool, die in 1870 van start ging.

In 1900 werd het openbaar onderwijs gereorganiseerd en de burgerscholen D en E gefuseerd tot een nieuwe school D. Het schoolgeld voor deze school bedraagt dan f 1,50 per maand. Zo bleef de school toch slechts voor een kleine groep uit de Tielse samenleving financieel bereikbaar. Daarentegen bleef de Tusschenschool C overvol. Daarom werd een nieuw schoolgebouw gebouwd aan de Binnenhoek.

'SCHOOLSTRIJD'

In de grondwet van 1848 werd de vrijheid van onderwijs vastgelegd. Dat betekende dat naast openbare scholen ook bijzondere scholen opgericht konden worden, gebaseerd op geloof en levensovertuiging. Deze scholen stonden onder een eigen bestuur, bestaande uit ouders, in tegenstelling tot openbare scholen, die door de overheid (Rijk of gemeente) bestuurd werden. Asser Hirsch startte in Tiel in 1849 een school voor joodse leerlingen aan de Westluidensestraat. Vanaf 1855 werd het een kostschool. Door de goede naam van de school kwamen uit het hele land, vooral uit Amsterdam, joodse jongens en meisjes naar Tiel. In de hoogtijdagen telde de school zeventig leerlingen en in 1865 verhuisde men naar het Hoogeinde. Deze Bijzondere Israëlitische School heeft tot 1902 bestaan.²

📍 School C aan de Binnenhoek (Collectie RAR)

📍 Voormalige joodse school op de hoek Westluidensestraat en St. Agnietenstraat (Foto Jan Bouwhuis)

Katholiek en protestants Tiel konden niet achterblijven. In 1858 opende de Bijzondere School voor Christelijk Nationaal Onderwijs aan de Sint-Agnietenstraat.

Het Rooms-Katholiek onderwijs volgde in 1867 met de oprichting van de Bijzonder Rooms-Katholieke Parochieschool. In 1900 telde deze school 429 leerlingen en was daarmee op dat moment de grootste in Tiel. In de lager onderwijswet van 1857 werd wel vrijheid gegeven tot het oprichten van scholen, maar er zou slechts rijkssubsidie gegeven worden wanneer de scholen voor iedereen toegankelijk zouden zijn. Met andere woorden, steun was er alleen voor scholen van hetzelfde karakter als de openbare.

Voor besturen van bijzondere scholen bleef het vooral een moeilijk verteerbaar feit, dat zij geen rijkssubsidie ontvingen. Zij waren afhankelijk van vrijwillige bijdragen, schenkingen en schoolgelden.

Men bleef onvermoeibaar strijden voor de financiële gelijkstelling met het openbaar onderwijs. Met de grondwetswijziging van 1917 konden de bijzondere scholen in gelijke mate aanspraak maken op subsidie van de overheid. Het bedrag van iedere uitgave door de gemeente aan een openbare school, moest eveneens aan de bijzondere scholen door de gemeente worden uitgekeerd.

De St. Agnietenstraat (Collectie Smit/Kers)

HET 'NUT'

Voor de hulp aan met name de achtergestelden in de maatschappij werd in 1784 de 'Maatschappij tot Nut van het Algemeen' opgericht. Ook in de geschiedenis van het Tielse onderwijs vervulde 'het Nut' een belangrijke rol. Met steun van het 'Departement Tiel' bestond er vanaf 1846 een Armenschool waar gratis onderwijs gegeven werd. Daarna werden onder meer de Burgerbewaarschool, Herhalingsschool, Huisvlijtschool en de Ambachtsschool opgericht. De kosten voor de aankoop en exploitatie werden door de gemeente en particulieren bijeengebracht.

Nutsarmenschool aan de Wethouderskade (Collectie RAR)

HET BEROEPSONDERWIJS IN TIEL

Al in 1854 werd als eerste vorm van beroepsonderwijs in Tiel op initiatief van de 'Vereeniging tot Bevordering van den Ambachtsstand' en aannemer J. van Toor de 'Stads-Bouwkundige Teekenschool' opgericht. Opmerkelijk hier is, dat de gemeente Tiel hiervoor al een subsidie gaf van f 100 per jaar. Men startte met 23 leerlingen in één van de lokalen van de voormalige kazerne aan het Hoogeinde. (Na de Tweede Wereldoorlog werd hier het postkantoor gebouwd, dat tot 2010 heeft bestaan. Zie 11x het Hoogeinde (p. 20)).

Toen in 1871 eveneens met steun van de gemeente Tiel naast de Hogere Burger-

school(hbs) ook een 'Burgeravondschool voor ambachtslieden' werd opgericht, hield de tekenschool op te bestaan. Uit de Tiel-sche Courant een fragment van de onderstaande aankondiging:

De Burgeravondschool is voornamelijk bestemd voor aanstaande ambachtslieden en landbouwers, die den dag aan de uitoefening van hun bedrijf of ambacht besteden, doch gedurende de winteravonden de school kunnen bezoeken ter verkrijging van die kundigheden, die hen tot knappe, ontwikkelde werklieden moeten vormen. Het onderwijs, dat des winters gedurende vijf avonden 's weke van 6 tot 9 ure zal gegeven worden, kan voor de geringe som van f 6,- 's jaars worden bijgewoond en omvat de navolgende vakken:
a. het hand- en bouwkundig teekenen.
b. de wiskunde.

📍 (Collectie RAR)

Kinderen uit de arbeidersmilieus gingen na de lagere school aan het werk en/of naar de herhalingschool, een avondschool die sinds 1883 ook in Tiel was ontstaan. Voor jongens was daarnaast de ambachtsschool als dagonderwijs een uitkomst. In 1899 richtte het 'Nut' de Ambachtsschool op die gevestigd wordt op de Oliemolenwal. De school startte met 63 leerlingen in de vakken timmeren, smeden en verven. Doordat het schoolgeld laag was en onvermogenen gratis toegelaten werden, groeide het aantal leerlingen snel. De school voorzag hierin duidelijk in de behoefte aan geschoolde arbeidskracht.

De leerplichtwet van 1901 bepaalde dat kinderen vanaf 12 jaar mochten gaan werken. Wanneer ze zich vervolgens verder in een

📍 Ambachtsschool Oliemolenwal (Collectie Smit/Kers)

vak wilden bekwamen, was dat mogelijk via het avondonderwijs. De verzuijing, die we in het lager onderwijs zagen, was nu niet meer van toepassing, al was het vaak wel zo, dat bijvoorbeeld een katholieke jongen aan de slag ging bij een katholieke werkgever. Voor het volgen van een vakopleiding maakte dit echter niet uit.

📍 Leerlingen van de Ambachtsschool (Collectie RAR)

Voor meisjes waren de schoolmogelijkheden na de lagere school beperkt.

In navolging van andere steden werd in 1908, door de afdeling Tiel van 'den Volksbond tegen Drankmisbruik', gestart met een cursus voor vrouwen uit 'den werkenden stand'. Met steun van de Tielse gemeenteraad werden aan deze 'Kookschool' twee cursussen georganiseerd: één voor getrouwde vrouwen en één voor meisjes in de leeftijd van 14 tot 18 jaar. Gezonde voeding zou helpen het drankmisbruik tegen te gaan, was de gedachte.

Pas in 1933 (!) is er voor meisjes een vorm van beroepsonderwijs in Tiel mogelijk. Dan wordt de Landbouwhuishoudschool opgericht door de Gelders-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw. Deze school aan de Boterkampsteeg werd vooral bezocht door oudere meisjes uit de omliggende dorpen, maar heeft slechts een paar jaar bestaan. In 1938 is er met de ministeriële goedkeuring pas sprake van dagonderwijs voor meisjes in Tiel

Met steun van de gemeente en 'het Nut' kon de school voor primair nijverheids- onderwijs van start gaan.

📍 Kookschool (Collectie RAR)

AGRARISCH ONDERWIJS IN TIEL

Naast technisch onderwijs kwam er in Tiel als centrum van de fruitteelt ruimte voor opleidingen in land- en tuinbouw. Zo werd in 1897 besloten tot de vestiging van een Rijkstuinbouw-winterschool aan de Grotebrugse Grintweg. De leerlingen hadden gelet op het weinige werk op de boerderij in de winter de gelegenheid de lessen te volgen. Er zullen dan ook, vergeleken met het leerlingaantal van de ambachtsschool, weinig stadskinderen deze school bezocht hebben. In 1923 werd deze school opgeheven, mede vanwege het lage leerlingenaantal.

Niet iedereen was echter geschikt voor een ambachtelijk dan wel een technisch beroep. In 1922 werd een zelfstandige gemeentelijke handelsavondschoon opgericht, de has. Vooral voor diegenen die om financiële redenen niet aan het dagonderwijs konden deelnemen, was deze opleiding een voorbereiding op een administratieve dan wel commerciële loopbaan.

De has heeft tot 1970 in Tiel bestaan. Als particuliere variant van de has bestond sinds 1931 in Tiel een afdeling van de Pittmanschool, gevestigd in het pand Ambtmanstraat 20. Dit landelijk koninklijk erkend instituut, enigszins te vergelijken met het huidige bekende Schoevers,

bood een moderne kantooropleiding, voor hen, die daar tenminste de financiële middelen voor hadden.

DE MULO VOOR DE MIDDENKLASSE

Het onderwijs aan de burgerschool School D, ook bij oudere Tielenaars bekend als de school van Wage, was voor veel ouders te duur. De school was vooral een voorbereiding voor hbs en gymnasium. Het mulo was daarom een welkome nieuwe onderwijsvorm. Sinds de onderwijswet van 1857 was het voor lagere scholen mogelijk om bovenop het lager onderwijspakket één of meer vakken aan te bieden. Als er één uur per week les in een moderne taal, wiskunde, landbouwkunde, gymnastiek, tekenen of handwerken voor meisjes gegeven werd, was er al sprake van mulo.³

📍 School D of 'School van Wage' aan de Voor de Kijkuit (Foto Jan Bouwhuis)

Uiteindelijk bestond de mulo-afdeling op de openbare school D in Tiel vanaf 1911 uit drie kopklassen, die werden gevormd door een zevende, achtste en negende leerjaar met op het lesrooster drie moderne talen en wiskunde. Kinderen die de mulo volgden kwamen voornamelijk uit de Tielse middenklasse. De school werd gezien als een goede opleiding voor werk in de handel en administratie. Voor de meeste leerlingen was mulo ook eindonderwijs.

Verder studeren in een dagopleiding kwam vrijwel niet voor. Om maatschappelijk verder te komen was avondonderwijs een mogelijkheid, waarvan menigeeen gebruik maakte. Vanaf september 1918 werd de openbare mulo een zelfstandige schoolopleiding, die gevestigd werd in de Agnietenstraat.

De confessionele lagere scholen startten ook met mulo als kopopleiding. In 1922 opende de R.K. Thomas van Aquinoschool aan de Jacob Cremerstraat. De latere Dominicusmavo is hieruit voortgekomen.

In 1913 werd al met een achtste klas voor mulo gestart door 'De Vereeniging tot Instandhouding van Scholen met den Bijbel in Tiel' aan de school aan de Achterweg, als voorloper voor de latere Christelijke ULO in Tiel.

De verzuiling die we zagen in het lager onderwijs in Tiel zette zich voort in het mulo-onderwijs, totdat aan het einde van de 20e eeuw door een teruglopend leerlingenaantal het voor met name de confessio-

📍 Ds. Van 't Hof Mavo (Collectie RAR)

📍 De Thomas van Aquino school aan de Jacob Cremerstraat (Foto Jan Bouwhuis)

nele scholen vrijwel onmogelijk werd hun zelfstandigheid te behouden.

Voor wat betreft het onderwijs aan het gymnasium en de hbs was er van verzuiling geen sprake. Hier telden andere criteria om toegelaten te worden.

ONDERWIJS VOOR DE TIELSE ELITE, HET GYM AAN DE RECHTBANKSTRAAT

📍 (Collectie Smit/Kers)

Voor de uitstraling van de stad was met name hét Gymnasium in Tiel belangrijk. Als stad met een zelfstandig gymnasium telde men mee. Ondanks de aanvankelijk lage leerlingenaantallen en hoge kosten voor de gemeente kreeg de school de benodigde steun. Belangrijk was daarbij ook de invloed van de Tielse elite op het maatschappelijk leven en het stadsbestuur. Hun kinderen bezochten het gymnasium of de hbs.

Het gemiddeld arbeidsloon voor een geschoolde arbeider in Nederland lag rond 1900 tussen de zeven en acht gulden per week. Met als financiële drempel het schoolgeld van maar liefst *f* 60,- voor het gymnasium en *f* 50,- voor de hbs, exclusief boeken en leermiddelen, was het veel kinderen vrijwel onmogelijk een plaats in het hogere voortgezet onderwijs te bemachtigen. Bovendien was er sprake van een selectie 'aan de poort', die aan het einde van de lagere schoolperiode middels een schooladvies plaatsvond.

In plaats van capaciteiten van kinderen, was vooral afkomst en sociale status een criterium waarop dit ‘advies’ gegeven werd. Dit laatste begon zichtbaar te worden in de jaren vijftig van de vorige eeuw, waarin burgers uit de lagere klasse mondiger werden en financieel meer in staat en vooral bereid waren aan de toelatingseisen (en schoolgeld) te voldoen. Een klein aantal maakte de sprong, maar voelde zich aanvankelijk toch een buitenbeentje. Enerzijds staken zij voor wat betreft hun capaciteiten boven het gemiddelde uit (anders hadden zij immers nooit voor de toelatingsexamens kunnen slagen) en anderzijds zorgde hun afkomst ervoor dat zij voor de overige gymnasiasten ‘een vreemde eend in de bijt’ waren. De sociale verschillen bleven groot. Zoals oud gymnasiast Henny van Lienden, van ‘eenvoudige komaf’, in het jubileumboek van de TOV ‘150 jaar in vogelvlucht’ verwoordt dat: “... als je eenmaal op een school als dat ouderwetse gymnasium terecht kwam en je kon je daar handhaven, je eenvoudigweg tot de elite ging behoren, of je dat wilde of niet.”

Als zelfstandig gymnasium heeft de school tot 1971 bestaan.

DE SCHOOL VOOR DE HOGERE BURGERS

Voor de status van Tiel was een Tielse gemeentelijke hbs naast een gymnasium een welkome aanvulling op het onderwijsaanbod. In 1869 werd op uitdrukkelijke wens van burgemeester Hasselman de school opgericht, weliswaar aangenomen met een minimaal verschil bij de stemming hierover in de gemeenteraad.

De gemeentelijke hbs, tot 1930 gevestigd aan het St. Walburg, is in verband met de hoge onderhoudskosten in 1920 overgedragen aan het Rijk. De school had een streekfunctie die leerlingen uit de buitengemeenten trok. Deze gemeenten droegen echter financieel niet bij aan de exploitatie. Het schoolgebouw werd afgekeurd en men moest op zoek naar een nieuwe locatie.

📷 Gymnasiasten 1911 (Collectie TOV)

Met de schenking van een grote boomgaard op de hoek van de Tielscheweg en Heilige straat door de regenten van het Burgerweeshuis, kon er na acht jaar met de bouw begonnen worden.

Overigens stelde het Burgerweeshuis wel de eis, dat er in het belang van de (school) jeugd een groot sportveld bij de school aangelegd zou worden. Na renovatie werd het pand aan het St. Walburg tot 1971 door het gymnasium betrokken, waarna het tot 1976 als schoolgebouw van de RSG Tiel in gebruik was.⁴

WEDEROPBOUW

Het onderwijs in de periode na de Tweede Wereldoorlog stond in Tiel aanvankelijk in het teken van herstel. Dit betekende hier ook, dat het vooroorlogse onderwijs in zijn oude vorm weer terugkeerde. Slechts de buitenkant werd aangepakt in de vorm van (ver)nieuwbouw. De verzuiling in het lager onderwijs en mulo bleef bestaan en ook de standsverschillen met de hogere onderwijsvormen bleven ongewijzigd. In 1950 deed toch nog een nieuw schooltype zijn intrede, de mms (middelbare meisjes-school) als onderdeel van de hbs.

📷 (Collectie RAR)

ONDERWIJS OP DE SCHOP

Met de invoering van de Mammoetwet in 1968 ging het traditionele middelbaar onderwijs op de schop. Daarvoor kwamen mavo, havo en vwo in de plaats. Capaciteiten van kinderen, in plaats van financiële drempels en sociale status van ouders en familie, werden meer bepalend voor de keuze van een vervolgoleiding in het middelbaar onderwijs. Ook het doorstromen naar hogere vormen van middelbaar onderwijs, het stapelen, werd meer mogelijk.

Het beroepsonderwijs in Tiel anno nu is niet meer te vergelijken met de situatie rond 1900. Via het beroepsonderwijs is het voor praktisch ingestelde leerlingen mogelijk om een beroepsopleiding in Tiel te volgen. Met het ROC Rivior als regionaal opleidingscentrum is uiteindelijk een logische vervolgstap voor leerlingen uit het middelbaar onderwijs ontstaan. Verder leren werd een recht, en was geen voorrecht meer.

HET TIELS VOORTGEZET MIDDELBAAAR ONDERWIJS VANAF 1968, VAN VERSNIPPERING TOT LINGECOLLEGE

Voor een relatief kleine gemeenschap kende Tiel een groot aantal scholen voor voortgezet onderwijs, ieder met een eigen gebouw en organisatie. De exploitatiekosten stegen, terwijl op een aantal scholen het leerlingenaantal daalde. Door verschillende fusies, een verhaal apart, ontstond er uiteindelijk in 2001 de Regionale Scholengemeenschap Lingecollege, die het gehele Tiels voortgezet onderwijs omvat en voor ieder kind toegankelijk is ongeacht afkomst, religie en sociale status.

Uit het Kalendarium d.d. 1 augustus 2001;

RSG Lingecollege

Uit een fusie van vier scholen ontstaat de Regionale Scholengemeenschap Lingecollege. Deze scholen zijn de GSG Lingecollege (vwo-havo), de Meander (mavo), de Waalstroom (vbo) en de Wieling (praktijkonderwijs). Om de fusie mogelijk te maken is de Waalstroom een jaar eerder van bijzonder neutrale school een openbare school geworden. De nieuwe RSG Lingecollege krijgt als enige school in Nederland een openbare stichting als schoolbestuur: de Stichting voor Openbaar Voortgezet Onderwijs in Tiel. De gemeente Tiel blijft als overheid verantwoordelijk voor het openbaar onderwijs, maar bestuurt niet meer rechtstreeks. Het nieuwe Lingecollege heeft 2800 leerlingen en is op drie locaties gehuisvest. Aan de Heiligestraat worden vwo, havo en de eerste twee jaren van de theoretische leerweg van het vmbo (voormalige mavo) gevestigd, aan de Teisterbantlaan de rest van het vmbo (voormalige bovenbouw mavo en vbo) en aan de Rozenstraat het praktijkonderwijs (voormalig voortgezet speciaal onderwijs).

Noten

- 1 In de uitgave van de Oudheidkamer uit 1991 'Tussen Toverlantaarn en Teletekst' is door Jan Kers een overzicht van het Tielse onderwijs vanaf 1900 chronologisch weergegeven
- 2 Pierre van der Schaaf beschrijft in het artikel 'Het Instituut A. Hirsch' in De Nieuwe Kroniek nummer 1, april 2018, de geschiedenis van het instituut en de rol van Asser Hirsch in de Tielse samenleving
- 3 Per gemeente en soms per school werd het programma anders ingevuld
- 4 De Rijksscholengemeenschap werd in 1991 overgedragen aan de Gemeente Tiel en werd de Gemeentelijke Scholengemeenschap (GSG) Lingecollege

Bronnen

- Emile Smit/Jan Kers, De Geschiedenis van Tiel, uitgave Oudheidkamer Tiel, 2001
- Emile Smit/Jan Kers, Van d'Oude school tot Lingecollege, jubileumboek Tiel, 1995
- Historische werkgroep Tiel, jubileumboek 'Tussen Toverlantaarn tot Teletekst', Tiel 1991
- Historische werkgroep Tiel, Kalendarium van Tiel
- Regionaal Archief Rivierenland
- Tielse Oud-leerlingen Vereniging, fotoarchief
- Collectie Smit/Kers, fotoarchief

HOE DE FAMILIE PINO IN TIEL TERECHT KWAM

Historische begraafplaatsen in Tiel mogen zich regelmatig verheugen in bezoek van nazaten van personen die er begraven liggen. Meestal vinden ze de plek van de graven van hun voorouders, maar al te vaak zijn alle herinneringen in de vorm van grafmonumenten verdwenen. Dan is het grafmonument geruimd. Al dan niet bewust heeft men de ‘pachttermijn’ laten verlopen en verdwijnt het funerair erfgoed inclusief een stuk ‘funerair archief’.

EEUWIGDURENDE GRAFRUST VOOR OOK SANDER EN ROOSJE PINO

Op de Joodse begraafplaats is de kans het grootst dat een graf met matsevà (grafmonument) bewaard is gebleven: daar geldt een eeuwig durende grafrust tot de wederopstanding. Daardoor zijn de matsevot (grafmonumenten) behalve als ze als gevolg van geweld (in en na de oorlog) of ‘de tand des tijds’ zijn bezweken, nog steeds aanwezig. Op de oudste Joodse begraafplaats van Europa, in Worms (en niet Praag zoals vaak wordt gedacht) zijn nog grafmonumenten te zien uit de 11e eeuw.

Het oudste grafmonument, matsevà (matséwe in het Jiddisch, de voertaal onder veel Tielse joden tot ver in de 19e eeuw) op het ‘Bet Olam’ (‘Huis van Eeuwigheid’) in Tiel dateert uit 1831. Het is van de in 1769 in het Duitse, bij Wuppertal gelegen, Elberfeld geboren Roosje David.

Zij was sinds rond 1800 gehuwd met de in 1756 in (mogelijk) Finow geboren Sander Samuel Pino. Overigens is in het Tielse bevolkingsregister opgenomen dat hij zou zijn geboren in (het nergens te traceren) Langeberg. Het was Sander Samuels tweede huwelijk.

PINO: SEFARDISCH OF ASJKENAZISCH

Onlangs brachten enkele nazaten van Sander Pino en Roosje Pino-David, een vader en diens twee zonen, een bezoek aan de graven van hun voorouders. Bij hen speelde de gedachte dat zij wellicht Sefardische en geen Asjkenazische voorouders hadden. Rond 1605 immers liet de Sefardische (oorspronkelijk afkomstig van het Iberisch Schiereiland) Joodse familie De Pinto aan de Sint Antoniesbreestraat in Amsterdam een dubbelhuis bouwen dat de tand des tijds prachtig heeft doorstaan. Onderzoek wees in een andere richting. Op 12 juli 1812, het jaar waarin alle Nederlanders een achternaam moesten kiezen, nam Sander Samuel de achternaam Pino aan. Waarschijnlijk als verwijzing naar de naam van de plaats waaruit hij, of (waarschijnlijker) zijn familie, afkomstig was: het in de Duitse deelstaat Brandenburg gelegen plaatsje Finow. Het bij het kiezen van een naam verwijzen naar een plaats was niet ongebruikelijk; velen noemden zich naar landen, streken en plaatsen waar hun voorouders vandaan kwamen. Zie de volgende namen op de Joodse begraafplaats in Tiel: Van Bu(u)ren, Frank, Frankfort, Van Gelderen, Hamburger, (Van) Hes(sen), Van Praag en Polak (Polen).

Waarschijnlijk heeft de dienstdoende ambtenaar van de Tielse burgerlijke stand Sander, wiens voertaal Jiddisj was, iets anders verstaan dan mogelijk werd beoogd en werd Pino de officiële naam. Een andere factor is dat de geschreven letters P en F in het Jiddisj, alsook in het Hebreeuws, (vrijwel) identiek aan elkaar zijn! Als dan,

PERSONEN in de HUIS WOBENDE					Dag van invoer in het huis.	Van wie aangekomen	Waarvan aangekomen	Aanmerkingen.
NAAM	VOORNAAM	Woon- plaats of aankomst	Geboort- jaar	Van wien aangekomen				
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1671	van wien aangekomen	23 Junij 1671			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1672	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1673	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1674	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1675	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1676	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1677	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1678	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1679	van wien aangekomen	15			
Hijck	Hijck	Huisnummer 123456789	1680	van wien aangekomen	15			

Uit een akte
(Collectie RAR)

zoals gebruikelijk, de eind letter w wordt ingeslikt is de zuidelijk klinkende naam Pino geboren!

Dat mondeling opgeven van een naam, zonder dat door de belanghebbende werd gecontroleerd wat er werd opgeschreven, leidde wel vaker tot verrassende uitkomsten: er zijn minstens drie manieren bekend waarop de naam Manassen (Manasse en Menasse) werd geschreven en minimaal vier schrijfwijzen van de naam Van Blijdesteijn. Zo is er een document bekend waarin een ambtenaar heeft genoteerd dat verschillende documenten waarin die naam op verschillende manieren werd geschreven, betrekking hadden op één en dezelfde persoon!

Dat Pino het geschrevene kon controleren is overigens de vraag: zijn voertaal Jiddisj wordt met Hebreeuwse letters geschreven dus ...

De plaats Finow kreeg in de Tweede Wereldoorlog overigens een bittere bijmaak: het was een van de 'Außenlager' van het concentratiekamp Ravensbrück. In de munitionfabriek 'Waldeslust' moesten gevangenen, meest vrouwen, onder onmenselijke omstandigheden hun werk doen. Vaak met de dood tot gevolg.

WAAR KWAMEN DE NEDERLANDSE EN TIELSE JODEN VANDAAN

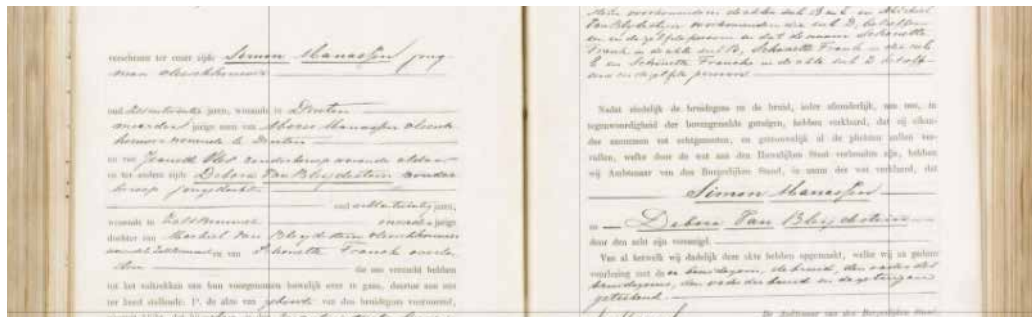
De eerste Joodse inwoners van ons land waren van het Iberisch Schiereiland afkomstige vluchtelingen. Zij noemden

zich 'Sefardisch' naar het Hebreeuws voor Spanje: 'Sefaràd'. De weigering uit volle overtuiging het Rooms-Katholieke geloof te belijden zou hen in grote getalen het leven kosten. Nederland stond niet alleen bekend als een land met een zekere mate van godsdienstvrijheid, maar ook vanwege hun internationale handelsconnecties en hun financiële status waren de Sefardiërs hier welkom. Nadat zij zich eerst hadden gevestigd in Middelburg, trokken zij later, toen die functie van Middelburg afnam, naar een van 's werelds belangrijkste handelscentra van toen: Amsterdam.

Daar mochten zij hun godsdienst in relatieve vrijheid uitoefenen en zelfs hun eigen geloofs- en leerhuizen, de synagogen, stichten. Wel waren en bleven zij, net als rooms-katholieken en doopsgezinden, tweederangsburgers: de aanhangers van de Nederduits Gereformeerde Kerk bekleedden een bevoorrechte positie. Veel aan hún geloofsuitoefening verbonden kosten kwamen voor een belangrijk deel voor rekening van de rijksoverheid. Zoals de traktementen van de predikanten en de bouw en het onderhoud van kerken.

In die periode, 1671 – 1675, werd de 'Esnoge', ook wel 'Snoge' genoemd, gebouwd: de internationaal befaamde Portugees-Israëlitische synagoge. De bekostiging ging door middel van het aangaan van geldleningen waarbij de aflossing daarvan bij uitloting plaatsvond. Een methode die later ook binnen de Joodse gemeenschappen van Tiel en Ophemert werd gehanteerd.

Uit een huwelijksakte
(Collectie RAR)

In de daarop volgende decennia vestigden zich vanuit oostelijk van ons land gelegen gebieden Joodse vluchtelingen in ons land. Zij werden 'Asjkenazisch' genoemd naar de door de Joden in de Middeleeuwen gehanteerde benaming voor de 'Yehudei Ashkenaz' ('Joden van Germania'). De trek van deze Joden naar onze streken kwam goed op gang na de Vrede van Münster. Die betekende niet alleen het einde van onze 80-jarige oorlog maar ook van de 30-jarige oorlog in de Duitse gebieden.

Ook deze Joden verkozen Amsterdam vaak als vestigingsplaats. Vanaf het begin van de 19e eeuw nam het aantal Asjkenazische Joden in ons land sterk toe en vestigden zij zich ook buiten 'Mokum' (de stad), dus in de 'mediene' (alle 'kehillot' [Joodse gemeenschappen] buiten Mokum'). In 1810 telt Tiel bijna 100 Joodse inwoners waaronder slechts een enkeling van Sefardische afkomst. De meesten van hen waren geboren in de Duitse Rijnstreek en waren van beroep 'koopman'. Een alternatief was er niet door het verbod lid te worden van een Gilde.

DE TIELSE FAMILIE PINO

Sander Samuel Pino was bij zijn vestiging in Tiel, rond 1800, weduwnaar van de in 1795 in Hardenberg overleden Bella Isaac en was inmiddels weer gehuwd en wel met Roosje David. In 1803 werd hun zoon David geboren. Ook Pino was 'koopman' en daarnaast, net als later zijn zoon David 'Debitant der loterij', eveneens een vaak door joden uitgeoefend beroep: het bleef, door de verkoop van loten, een vorm van 'handel' maar dan in geluk.

Na de dood van zijn vrouw Roosje in 1831 vertrok Sander Samuel Pino naar Ophemert waar hij in 1836 overleed. Ook hij ligt, op dezelfde rij als zijn vrouw, in Tiel begraven.

Hun zoon David (1803 – 1858) overleed eveneens te Tiel en ligt op rij 5 onder een matseva begraven. Hij was getrouwd met

Edo, David en Dirk Jan Pino bij het graf van de Tielse stamvader
(Foto auteur)

Wijk <i>Godshuifstraat.</i>					No. <i>212.</i>			
PERSONEN IN ELK HUIS WONENDE.					DATUM VAN INWELING OF UITWELING.	VAN WAAR AANGEHOREN.	WANNAER VERTOREN.	Aanmerkingen.
NAMEN.	VOORNAMEN.	SEXUS, KWALITEIT OF HOEFDINGEN.	GEBOORTEDAG.	TOE WAAR GEBOORTEN OF BUREAUWONENDE.				
<i>Pino</i>	<i>Sander Sander</i>	<i>Man</i>	<i>1831</i>	<i>de</i>	<i>17 Juli 1831</i>		<i>Op hoofd</i>	
<i>Sand</i>	<i>Isaac</i>	<i>Man</i>	<i>1831</i>	<i>de</i>	<i>de</i>			<i>Overleden</i>
<i>Pino</i>	<i>Bella</i>	<i>Man</i>	<i>1831</i>	<i>de</i>	<i>de</i>			
<i>Pino</i>	<i>Jacob</i>	<i>Man</i>	<i>1831</i>	<i>de</i>	<i>de</i>			
<i>Sander</i>	<i>Isaac</i>	<i>Man</i>	<i>1831</i>	<i>de</i>	<i>de</i>		<i>Amsterdam</i>	

Uit het bevolkingsregister
(Collectie RAR)

Sara Hijmans die na zijn overlijden naar Rotterdam vertrok.

Op de Joodse begraafplaats liggen nog meer (klein)kinderen van Sander begraven. Onder hen Judith Pino, geboren uit zijn eerste huwelijk met Bella Isaac. Judith was de weduwe van Izaak Emanuel Kok, geboren in 1790 in Zoelen en in 1873 overleden in Tiel. Hij was voermansknecht, koopman, ondernemer van rijtuig en (van 1853 – 1859) pachter van de 'Bank van Leening'. Ook een functie die vaak door joden werd uitgeoefend.

Zijn in 1794, eveneens in Zoelen, geboren broer Jacob vervulde een belangrijke rol bij de realisatie van de Synagoge in Tiel.

Op alle matsevot van deze familie staat een tekst in het Hebreeuws. Nederlandse toevoegingen zouden pas later allengs hun intrede doen.

Bronnen

- Regionaal Archief Rivierenland
- Het Stenen Archief (NIK)
- Besneden en begraven ... vijf eeuwen Joden in Tiel en het Gelders Rivierengebied – Jakob Becker
- 'Ideology of Death. Why the Holocaust Happend at Germany' – John Weiss
- Familie Pino

MONUMENT VOOR VIJF GEFUSILLEERDEN

In de late middag van de 24e december 1944 vonden vijf willekeurig opgepakte Tielenaren op het plein van de Tielse gevangenis de dood door het vuurpeloton. Ze waren onschuldige slachtoffers van een Duitse represaille voor het bevrijden van de opgepakte echtgenote van een Tielse verzetsstrijder. Gradus van Wel had enige jaren terug al aandacht gevraagd voor deze oorlogsmisdaad, hetgeen resulteerde in een gedenkteken op een ruit van een betaalhokje van de parkeergarage van Zinder. Dat staat immers op de plek waar eens de tijdens de oorlog vernielde Tielse gevangenis was. Vandalen hadden echter de ruit gebroken en dus was het gedenkteken ook weg. Dankzij financiële samenwerking tussen de vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken, het Oud Burger Mannen en Vrouwenhuis en de gemeente Tiel kwam er een nieuw, meer hufterproef, monument.

Het ontwerp is van kunstenaar Cor Litjens en bestaat uit een bronzen plaquette op een betonnen zuil. De plaat toont een schets van de gevangenis met tekst en de namen van de vijf omgekomen gijzelaars: Wim van den Boogaard, Jan Daalderop, Izak Dasberg, Nicolaas Adriaan Oostinga en Chris Weyman. De onthulling vond plaats op een stralende 23e april 2022 in de ambiance van de ontluikende vlindertuin. Het is de bedoeling deze betekenisvolle lieu de mémoire ook op te nemen in de route van de jaarlijkse dodenherdenking op 4 mei.

♥ 23 April 2022: Onthulling van het monument voor de gefusilleerden van de 'Zwarte Kerst' 1944. Vl.n.r. Joke Sewalt, Emile Smit, Gradus van Wel, wethouder Frank Groen met dochter (Foto Jan Bouwhuis)

‘ALLES KWIJT; VERWOESTING EN WEDEROPBOUW VAN TIEL’

☛ Drukte tijdens de opening van de expositie 'Alles Kwijt'
(Foto Jan Bouwhuis)

Maas en Waal bevrijd, maar raakten de Tielenaren de Duitsers niet kwijt. Maandenlange beschietingen volgden en eisten een zware tol. De inwoners moesten na half januari 1945 zelfs evacueren, soms helemaal tot in Friesland. Na terugkeer wachtte een kapotgeschoten stad en een immens wederopbouwkarwei.

Tot 1 augustus is er in een leegstaande winkel aan de Santwijcksepoort op nummer 7 een informatieve en aantrekkelijk vormgegeven tentoonstelling over facetten uit de periode 1940 – 1960 te zien. Onder de titel ‘Alles kwijt; verwoesting en wederopbouw van Tiel’ wordt de bezoeker aan de hand van een interessant drieluik meegenomen in die enerverende tijdspanne.

Centraal in de ruimte staat een deel van de reizende expositie ‘Routes of Liberation’, die de route van de geallieerden naar de vrijheid in beeld brengt, maar vooral ook een boeiend inblikje geeft in de persoonlijke verhalen van hen die het meemaakten: slachtoffers en daders, goed of fout. Tot slot wordt duidelijk welke enorme invloed de oorlog op Europa had en nog altijd heeft.

Het tweede luik richt de focus op onze streek. Voor het rivierengebied en Tiel zijn de gebeurtenissen na het mislukken van de operatie Market Garden in het najaar van 1944 van grote betekenis geweest. Soms zijn de feiten onbekend. Wie weet bijvoorbeeld dat er bij Opheusden zwaar gevochten is? Uiteindelijk bleef het front hangen, werd

Het derde deel van de tentoonstelling vertelt het verhaal van de wederopbouw. De handen moesten uit de mouwen. Dat betekende puin ruimen, noodwoningen en winkels bouwen, bedrijven en fabrieken weer opstarten, zorgen voor vervangende huisraad en plannen maken voor een nieuwe stad. Hoe geven we ruimtelijk vorm aan Tiel en hoe moeten de huizen en openbare gebouwen er uit zien? Langzaam herpakt het leven zich en gloeit er weer hoop.

De gedeeltes die het verhaal vertellen van onze streek en de stad Tiel worden gepresenteerd op fraai vormgegeven rolbanieren. Daarnaast zijn er tientallen foto’s op flink formaat te bewonderen. Ongetwijfeld voor velen nostalgisch zijn de diverse objecten die de sfeer van weleer terugbrengen: van een speelgoedwinkel uit 1957 tot het rotan stoeltje en van de kolenkit tot het petroliestel.

Veel teksten en foto’s van de expositie zijn terug te vinden in twee magazines die voor het luttele bedrag van 2 euro per stuk aan te schaffen zijn.

Openingstijden: dinsdag tot en met zondag van 12.00 tot 17.00 uur. **Entree: gratis**

OPEN MONUMENTENDAG SPECIAL IN TIEL

▲ Poort Ter Navolging (Foto auteur)

▲ Metaheerhuisje (Foto auteur)

Zondag 10 juli 2022 staat een aantal Tielse monumenten in het teken van Open Monumentendag Special. Deze over het land verspreide extra Open Monumentendagen zijn door de landelijke organisatie van de Open Monumentendagen in het leven geroepen om meer aandacht op ons erfgoed te vestigen. In Tiel ligt het accent weliswaar op het funerair erfgoed maar uiteraard worden ook andere monumenten onder de aandacht van de bezoekers gebracht. De organisatie ligt in handen van de stichting Ter Navolging Tiel.

Van 12 – 17 uur openen diverse ‘funeraire Rijksmonumenten’ hun deuren en poorten. De centrale plek is de uit 1786 daterende begraafplaats Ter Navolging (een van de oudste, zo niet dé oudste nieuw buiten een stad aangelegde begraafplaats van ons land) terwijl ook de Joodse begraafplaats (1827), de Rooms – Katholieke begraafplaats (1836) en de Maartenskerk in de spotlights staan.

AANLEIDING

Er waren meerdere aanleidingen tot het openstellen van deze rijksmonumenten. Zoals het in maart 2022 gereedkomen van het ‘Herstelplan Ter Navolging 2015 – 2025’, dat honderden vanaf 1790 daterende grafmonumenten omvatte én het feit dat in mei 2022 het herstel van de Joodse begraafplaats, inclusief dat van het daar aanwezige metaheerhuisje, werd afgerond. Dat laatste was goeddeels een onderdeel van het landelijke, door het Ministerie van VWS gefinancierde, project ‘Erfgoed Telt!’. Dat beoogt vrijwel alle Joodse begraafplaatsen in ons land aan te pakken: meer dan 300 van hen tonen een verwaarloosd beeld als gevolg van het sinds de oorlog ontbreken van Joodse gemeenschappen. In een aantal gevallen hebben, zoals in Tiel de stichting Ter Navolging, vrijwilligersorganisaties een belangrijk deel van het beheer en dagelijks onderhoud op zich genomen. Het herstelwerk op beide begraafplaatsen vond plaats in nauwe samenwerking tussen de eigenaren, de gemeente Tiel respectievelijk het NIK, ‘Aanpak Bouw & Riool’, ‘Van Luijn Natuursteen’, ‘De Steen’ en de vrijwilligers van de stichting.

ACTIVITEITEN

Op 10 juli zal om 12 uur de recent herstelde uit 1800 daterende poort van Ter Navolging, officieel worden geopend voor publiek. Onlangs dreigde een van de twee loodzware urnen naar beneden te vallen. Daarop werd adequaat door de gemeente Tiel gereageerd. Op Ter Navolging zijn enkele graf-trommels te zien en wordt aan de hand van 'toen en nu' een beeld geschetst van de hersteloperaties betreffende alle honderden grafmonumenten in de perioden 2009 – 2010 en 2015 – 2022.

Aansluitend, om ca. 12.15 uur, zal op de Joodse begraafplaats de vernieuwde informatievoorziening in en rond het metaheerhuisje worden 'geactiveerd'. De realisatie daarvan is in hoge mate mogelijk gemaakt door de bijdrage van de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken' alsook van enkele sponsors.

Er is informatie aanwezig over het Jodendom, de gebruiken bij Joodse begrafenissen, het Joodse Tiel van Toen, de Sjoa (Holocaust) en de Tielse Joden.

Op de verschillende locaties zijn hand-outs beschikbaar en staan gidsen klaar om rondleidingen te verzorgen. Om 13 uur start op de Joodse begraafplaats de themawandeling 'Begraaf- en grafculturen door de eeuwen heen' naar achtereenvolgens de Rooms-Katholieke Begraafplaats en Ter Navolging om te eindigen in de Maartenskerk. Er zijn routebeschrijvingen naar en van de verschillende locaties verkrijgbaar. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan Stolpersteine (grafmonumenten voor hen die geen eigen graf hebben) en de borden in het kader van 'Met pen en penseel'. Ook wordt er gewezen op de diversiteit aan monumenten in Tiel van de Middeleeuwen tot aan de Wederopbouw.

◆ Sint Maartenskerk (Foto auteur)

◆ Entree Rooms-Katholieke begraafplaats (Foto auteur)

AANWINSTEN FLIPJE EN STREEKMUSEUM

Het museum krijgt regelmatig aanwinsten. Al weer een tijdje terug ontvingen we via Emile Smit een intiem en bijzonder kleinood van Ben Manassen. Het gaat om een houten mannetje, dat Ben gekregen heeft toen hij onderdook bij de familie Hamstra. Hij kreeg dit op 5 mei 1944 van Veronique Hamstra, de dochter van de familie. Het betreft hier geen hoogstaande cultuur. De nadruk ligt hier op het puur menselijke aspect.

Deze dochter heeft iets moois gedaan in zware tijden, namelijk een geliefd voorwerp weggeven aan een Joods jongetje, dat moest onderduiken en de oorlog zal overleven. Daarom is het voorwerp opgenomen in de collectie rondom de Tweede Wereldoorlog, te zien in de Poortkamer van het Flipje en Streekmuseum.

Lisette le Blanc,
conservator

▲ Poppetje van Ben Manassen, 1944 (Foto Lisette le Blanc)

▲ Poppetje van Ben Manassen, 1944, achterzijde (Foto Lisette le Blanc)

NIEUWS REGIONAAL ARCHIEF

RIVIERENLAND

NIEUWE AANWINST HASSELMAN-ARCHIEF

Het Hasselman-archief is weer een stukje gegroeid. Angelie Sens bracht een fotoalbum naar het RAR met schitterende foto's van de machinefabriek die Didericus Petrus Hermanus (D.H.P.) Hasselman in Amsterdam had vanaf begin twintigste eeuw. Ook kregen we een genealogie van de Hasselman-Tydeman-Canneman-familie(s), geschreven door Willem Canneman. D.P.H. is in 1858 geboren op Java. Hij komt als baby met zijn ouders, broer en twee zussen terug naar Nederland. Hier strijken ze eerst neer in Tiel en al snel daarna (op 1 mei 1861) in Herwijnen. Daar worden nog eens 5 kinderen geboren en gaan ze wonen in huis Dijkzigt aan de Waal. Dit is het geboortehuis van zijn grootouders.

In 1867 verhuist het gezin weer naar Tiel omdat de vader – Benjamin Richard Poningh Hasselman – burgemeester van Tiel wordt. Zijn moeder is een Tydeman:

Gertrude Jeanne Marie Tydeman, ook een bekende familie in Tiel, waarvan het archief bij het RAR te vinden is. In Tiel worden de laatste 3 kinderen van het gezin geboren.

MACHINEFABRIEK IN AMSTERDAM

Na zijn verblijf in Tiel vertrekt D.P.H. ergens eind jaren 1870 eerst naar Hengelo en vervolgens naar Helmond, om een jaar later in Amsterdam neer te strijken (1880). Waarschijnlijk is hij in Hengelo en Helmond (bij Begemann) 'in de leer' geweest om zich te bekwamen in het machinefabriekwezen.

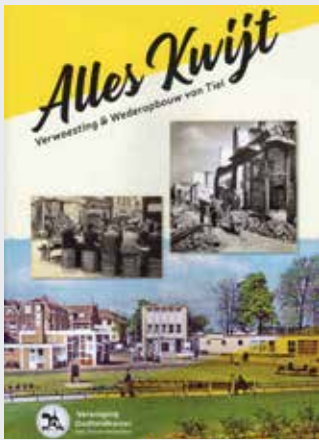
Hij richt in 1890 een machinefabriek op aan de Spaarndammerstraat 52-60 in Amsterdam. De fabriek maakt onder andere heimachines, stoommachines, ventilatoren, pomp- en hijswerktuigen en maatwerk machines zoals matzemakers. Er waren in 1893 40 mensen in dienst. De fabriek blijft bestaan tot 1930. De foto's in het album zijn bij deze fabriek gemaakt en waarschijnlijk door D.P.H. zelf! Hij was namelijk een van de vroege (amateur)fotografen aan het einde van de negentiende eeuw. En hij was lid van een genootschap/club van fotografen.

In 1894 trouwt hij met de Amsterdamse Appolonia Jacoba Kampers. Ze scheiden 31 jaar later en hij overlijdt in 1940 in Rotterdam.

SPECIALE ZORG VOOR FOTOALBUM

Zijn fotoalbum is nu dus bij het RAR afgegeven. Het papier is – waar nodig – schoongemaakt en er zijn wat kleine reparaties gedaan aan de band. Binnenkort wordt het boek met de foto's gescand en zijn ze online te zien in het archief van de familie Hasselman. Het boek zelf wordt daarna duurzaam verpakt. Dat betekent dat er vellen speciaal fotoarchiefpapier tussen de pagina's met foto's worden gedaan. Dit papier is zo behandeld dat het niet reageert met het chemische procedé van de foto's. Door de tussenvellen raken de foto's elkaar niet meer. Daarna wordt het album in een zuurvrije archiefdoos verpakt en veilig opgeborgen in een van onze depots.

BOEKBESPREKINGEN

P. Schipper, E. Smit en J. Bouwhuis (fotografie). *Alles Kwijt*. Verwoesting & Wederopbouw van Tiel. Tiel 2022. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling. Geïllustreerd. 47 pagina's. ISBN 978-90-832485-0-9. € 2,-
Alleen verkrijgbaar bij de tentoonstelling.

Deze rijk geïllustreerde, door de Vereniging Oudheidkamer Tiel & Omstreken geproduceerde uitgave is een toelichting bij de op, initiatief van het Flipje- en Streekmuseum Tiel georganiseerde, tentoonstelling 'Alles Kwijt' over de Tweede Wereldoorlog van 1940-1945. De titel geeft aan wat een verwoestende beschieting tot gevolg kan hebben voor de bewoners van een stad. Men raakte 'Alles Kwijt' en moest daarna weer opnieuw beginnen. Uitgebreid komen met illustraties, voorzien van korte toelichtingen, de mobilisatie van 1940, de beschietingen en de als gevolg daarvan de verwoesting van vooral de binnenstad, oorlogsmisdaden, de bevrijding in mei 1945, het daarop volgende puinruimen en de wederopbouw van de stad vanaf juni 1945 aan de orde. Het leven in de jaren vijftig wordt vooral in de tentoonstelling zelf uitgebreid weergegeven. Voor de in veelvoud in de binnenstad aanwezige bijzondere architectuur van de nieuwe woningen en winkels die de zgn. 'Delftse School' in de wederopbouw architectuur vertonen, wordt extra aandacht gevraagd.

F. Rijksbaron, E. Shaya en G.J. de Vries (Redactie), *Joodse Huizen 8*. Verhalen over vooroorlogse bewoners. [Amsterdam] 2022. 214 pagina's. ISBN 9789064461569. € 20,-

In de toelichting op het achterblad wordt het boek als volgt omschreven: 'De belangstelling voor het joodse leven van alledag, dat nagenoeg volledig vernietigde deel van onze samenleving, is groeiende. De boekenreeks *Joodse Huizen*. Verhalen over vooroorlogse bewoners reconstrueert de historie aan de hand van adressen en vormt zo een gestaag groeiend papieren monument voor een verdwenen cultuur.' Naast vele Amsterdamse verhalen, komen in dit deel twee Betuwse joodse families aan de orde. De Tielse slagersfamilie Manassen en de familie Kalker, eveneens een slagersfamilie te Ophemert. De auteur van deze beide lemma's, Paul Welling, is schrijver van een aantal genealogische, lokaal en regionaal historische boeken. Het bijzondere van deze uitgave is, dat men als lezer dichterbij het dagelijkse leven van de gewone joodse mens komt, wat vaak in bredere historische verhalen bijna niet mogelijk is. Zo komen ook in de beide bijdragen de families Manassen en Kalker aan de orde en hun vele onderlinge contacten met joodse families. Zo had slager Kalker er baat bij dat collega Manassen naast het koosjer slachten ook voor niet-Joden ging slachten. Dat kostte Manassen veel joodse klanten, die toen bij de slager in Ophemert hun vlees bestelden.

VERENIGING OUDHEIDKAMER VOOR TIEL EN OMSTREKEN

De Nieuwe Kroniek is een uitgave van de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken. De Oudheidkamer is opgericht in 1901 en houdt zich bezig met het verleden van Tiel en het Rivierenland en de relatie daarvan met het heden. De vereniging deelt haar kennis over het cultureel erfgoed van stad en regio met beleidsmakers en andere belanghebbenden en volgt kritisch ontwikkelingen die het erfgoed kunnen aantasten. De vereniging stimuleert initiatieven die het aandachtsterrein van de vereniging raken. De programmacommissie biedt de leden van de vereniging ieder jaar een uitgebreid lezingen- en excursieprogramma. Naast stad- en streekgebonden onderwerpen krijgen ook meer algemene onderwerpen op cultuurhistorisch gebied aandacht.

De vereniging kent de volgende werkgroepen:

ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP BATO

Waakt over de bodemschatten en zorgt voor het documenteren en toegankelijk maken van waardevolle bodemschatten.

Contact: Willem Spekking.

E: bato@oudheidkamer-tiel.nl

HISTORISCHE WERKGROEP TIEL

Verzorgt publicaties over streekgebonden historische onderwerpen en legt het heden en verleden vast in beeld en geluid.

Contact: Beatrijs van Dijk

E: bvdijk@rarivierenland.nl

COMMISSIE ERFGOED

Waakt over de talrijke monumenten en ander cultureel erfgoed in Tiel en de regio.

Contact: vacant

PROGRAMMACOMMISSIE

Stelt het Jaarprogramma van de vereniging samen.

Contact: Angèle Roeffen

E: programmacommissie@oudheidkamer-tiel.nl

WERKGROEP BEELD EN GELUID

Contact: Jan Bouwhuis

E: info@fotobouwhuis.nl

BESTUUR

Contactadres bestuur

M.J. (Martin) van der Mark, voorzitter

E.J.Th.A.M.A. (Emile) Smit, secretaris

J.C. (Hans) Oosterman, penningmeester

Mevr. M.M. (Ria) Kragten-van der Mark

Mevr. M.A.M. (Ans) van den Meijdenberg

P.R.M. (Paul) van der Ven

E: secretaris@oudheidkamer-tiel.nl

Het lidmaatschap voor het jaar 2022 bedraagt

€ 20 bij automatische incasso of € 22,50 bij handmatige betaling op rekeningnummer NL95INGB0004240023.

Uitgebreide informatie over de vereniging, de werkgroepen, het jaarprogramma, de uitgegeven en nog voorradige boeken, de eerder verschenen nummers van de Nieuwe Kroniek en nog veel meer vindt u op de website van de vereniging: www.oudheidkamer-tiel.nl

REDACTIE DE NIEUWE KRONIEK

Ria Kragten, Pierre van der Schaaf,

Peter Schipper, Wim Veerman en Bob Willemsen.

Contact: nieuwekroniek@oudheidkamer-tiel.nl

Filmmateriaal: Jan Bouwhuis

Realisatie: emjee | vormgevers, Varik

Leden van de Oudheidkamer ontvangen de Nieuwe Kroniek gratis. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij boekhandel Arentsen.

De redactie heeft getracht de rechten betreffende foto's, afbeeldingen, teksten e.d. van derden, gebruikt in De Nieuwe Kroniek, te achterhalen. Indien personen of instanties van mening zijn dat hun rechten niet voldoende zijn gerespecteerd, dan kunnen zij daarover contact opnemen met de redactie.

Meningen of feiten, weergegeven in de bijdragen aan dit blad vallen onder de verantwoordelijkheid van de betreffende auteur. Redactie en uitgever zijn hiervoor niet aansprakelijk.

Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken

Op 1 maart wordt de Engelse feministe Emmeline Pankhurst gearresteerd nadat ze de ruiten van Downing Street 10 heeft ingegooid. Nog meer dan honderd suffragettes worden opgepakt nadat ze in Londen een spoor van vernielingen hadden achtergelaten. (Wikipedia)

In Nederland wordt op 17 december de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen opgericht. (Wikipedia)

3 dec. Het begin van de bonnenregen. De eerste verkeersagent in functie in Amsterdam. (Fotoarchief Amsterdam)

Op 12 juni wordt in hotel Bellevue een 'goed georganiseerde' voetbalclub opgericht die de naam Tielsche Voetbalvereniging (T.V.V.) krijgt. Op last van N.V.B moet T.V.V. haar naam wijzigen. Gekozen wordt voor T.V.V. Theole. Wedstrijden worden op de Nieuwe Kade gespeeld. (Kalendarium van Tiel)

1912

12 okt. Bij school D aan Voor de Kijkuit wordt een verkeersbord geplaatst met het opschrift 'stapvoets rijden' in verband met het woeste rijden van een aantal voerlieden. Aan de politie is het toezicht op de naleving van dit voorschrift opgedragen. (Kalendarium-Smit/Kers)

Op 31 maart vindt de traditionele Boat race tussen de roeiers van Oxford en Cambridge een voortijdig einde als beide boten zinken. De volgende dag wordt de wedstrijd opnieuw geroeid. Oxford won. (Wikipedia)

Bioscopeschip. Alhambra-Flottante.
Europa's eerste drijvend Bioscopetheater,
 grootste en nieuwste inrichting der wereld,
 komt **Maandag 1 April** voor slechts enkele dagen te Tiel.
 Ligplaats aan de Nieuwe Haven.
 De Programma's zullen bestaan uit eerste klasse projecties, welke nog nooit in Nederland werden vertoond.
Maandagavond 8 uur
Groote Openingsvoorstelling.
 WAARONDER
DE SPREKENDE EN ZINGENDE FILM.

Op 1 april is in de Nieuwe Haven het drijvend bioscooptheater Alhambra Flottante aangekomen. Dit eerste varende filmpaleis in Europa zal enige dagen in Tiel blijven en veel bezoekers trekken. De zaal biedt plaats aan 430 personen. (Kalendarium van Tiel)

Op 10 april vertrekt de Titanic voor zijn eerste en laatste atlantische reis. (Wikipedia)